2038

हाम्रो पञ्चायत र नागरिक जीवन

लेखक: मी. सु. नारायणप्रसाद श्रेष्ठ

कक्षा ८

अनुरोध

कुनै पनि गल्ती हुन नदिन सतत प्रयत्न गर्दा पनि निम्न लिखित गल्तीहरू हुन गएकोमा हामी क्षमा याचना गर्दछौं ।

पेज	हरफ	अशुद्ध	शुद्ध
३३	२३	बुझेर र त्यसलाई	बुझेर त्यसलाई
५८	२०	वैशाख १३ गते	फागुन १३ गते

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

हाम्रो पञ्चायत
र
नागरिक जीवन

कक्षा ८

लेखक
मी. सु. नारायणप्रसाद श्रेष्ठ

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.
सानो ठिमी, भक्तपुर ।

सर्वाधिकार
जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा सुरक्षित

पहिलो संस्करण २०३८, पौष

मूल्य रू. ४।-

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

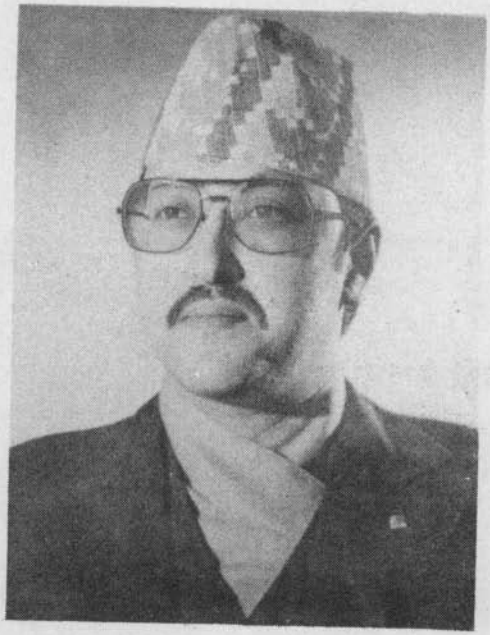

"राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्रै एउटा
जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु ।"

श्री ५ वीरेन्द्र

हाम्रो भनाइ

वि. सं. २०३६ साल जेष्ठ १० गते श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट राष्ट्रका नाम एक अभूतपूर्व ऐतिहासिक घोषणा गरिबक्सदै नेपाली मात्रले सुधार सहितको दल-विहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायत व्यवस्था अथवा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामध्ये कुन मन पराँउदा रहेछन् यसबारे जनमत संग्रह गर्न घोषणा गरिबक्स्यो। लगभग एक वर्षको तैयारीपछि नेपालका वहुसंख्यक जनताले सुधार सहितको पञ्चायत व्यवस्थाको पक्षमा स्पष्ट मत प्रदान गरेपछि तद-नुसार २०३७ साल पौष १ गते श्री ५ महाराजाधिराजबाट सुधार सहितको संविधान बक्सियो। यसबाट स्पष्टतः पाठ्यपुस्तकहरूमा पनि सुधार, परिवर्तन र संशोधन गर्नु पर्ने कुरा खट्किएको बेला मी.सु. नारायणप्रसाद श्रेष्ठ ज्यूले पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार "हाम्रो पञ्चायत र नागरिक जीवन" शीर्षक यो पुस्तक कक्षा आठको लागि लेखी दिनु भएकोमा धन्यवाद छ । लेखकले श्री बद्रीनाथ शर्माबाट सहयोग प्राप्त गर्नु भएकोमा उहाँलाई धन्यवाद दिंदै पाठक, शिक्षक, विद्यार्थी सबैबाट सुधार र सुझावको आशा राख्नु हुन्छ । यस पवित्र सेवा कार्यमा यो केन्द्र पनि यहाँहरूको रचनात्मक सुझाव सदैव स्वागत गर्दछ ।

साथै हामी नेपाल अधिराज्यभरका सम्पूर्ण बुद्धिजीवीहरूलाई यस्तै मौलिक, गुणात्मक र नौला खालका सदुपयोगी पुस्तक लेखी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनानुसार शिक्षा प्रसारमा सहयोग गर्नु हुन अपील गर्छौं ।

श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय
पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्र
हरिहर भवन, ललितपुर
नेपाल ।

दुई शब्द

हाम्रो देशमा शैक्षिक विकास तर्फ यस केन्द्रले महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको कुरा सर्वविदितै छ । यसै क्रममा विद्यालय स्तरका सबै पाठ्यपुस्तकको पाण्डुलिपि सम्पादन, चित्रहरूको संयोजन, डिजाइन, मुद्रण, प्रकाशन तथा अधिराज्यभरि कक्षा १ देखि कक्षा १० सम्मका पाठ्य-पुस्तकहरू प्राथमिक स्तरको कक्षा ३ सम्म निःशुल्क तथा अन्य कक्षाहरूको निमित्त बिक्रीवितरण-को व्यवस्था गर्ने गहनतम उत्तरदायित्व पनि यस केन्द्रको काँधमा छ । साथै अध्ययन-अध्यापनको स्तर विकासमा सहयोग पुऱ्याउन पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त यस केन्द्रले अभ्यास पुस्तिका, विज्ञानका सरल सामग्रीहरू, शैक्षिक नक्शा, रमाइला बाल-साहित्य आदि शैक्षिक सामग्रीहरूको रचना, विकास तथा उत्पादन गरी उचित मूल्यमा उपलब्ध गराउने लक्ष्य पनि राखेको छ ।

पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार पञ्चायत तथा नागरिक जीवनको अध्यापन विद्यार्थीवर्गलाई गराइने उद्देश्य राखिए अनुसार यो पुस्तक "हाम्रो पञ्चायत र नागरिक जीवन" प्रकाशित गरिए-को छ । स्तर अनुकल यस पुस्तकलाई रुचिपूर्ण बनाउने तर्फ यस केन्द्रले यथाशक्ति प्रयत्न गरेको छ ।

पुस्तक प्रकाशन सम्बन्धी त्रुटि हुन नदिन केन्द्र प्रयत्नशील छ तैपनि कतै त्यस्तै त्रुटि देखिन आएमा शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी तथा प्रबुद्धपाठकवर्गको उचित रायसल्लाह अनुसार आगामी संस्करणदेखि सुधार गर्दै लैजान यो केन्द्र सधैं सचेष्ट रहने छ ।

यस पुस्तकको प्रकाशनमा केन्द्रभित्र तथा बाहिरका समस्त सहयोगीहरूप्रति यो केन्द्र विनम्र धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

पौष, २०३८

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.
सानो ठिमी, भक्तपुर ।

विषय सूची

१. व्यक्ति र परिवार

(क) परिचय १
(ख) परिवारको प्रकार १
(ग) परिवारको आवश्यकता ३
(घ) परिवारको कर्तव्य ४
(ङ) परिवार मानिसको पहिलो पाठशाला ५
(च) असल परिवारका लागि चाहिने आवश्यक तत्वहरू ८

२. समाज

(क) परिचय १२
(ख) समाजको उत्पत्ति १५
(ग) समाजका लागि आवश्यक तत्वहरू १६
(घ) समाजका आवश्यकता र फाइदाहरू १७
(ङ) हाम्रो समाज र सामाजिक जीवन १८
(च) हाम्रो सामाजिक जीवन र त्यसका भिन्नताहरू २०

३. संगठन

(क) परिचय २२
(ख) संगठनको प्रकार २३
(ग) संगठनका लागि आवश्यक तत्वहरू २३
(घ) संगठनको आवश्यकता २५

४. नागरिक र नागरिकता

(क) परिचय २८
(ख) असल नागरिकका गुणहरू ३३
(ग) असल नागरिक बन्नमा बाधाहरू ३७

(घ) नागरिकताको प्राप्ति ४०
(ङ) नागरिकताको किसिम ४२
(च) नागरिकताको समाप्ति ४३
(छ) व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने ४३

५. पञ्चायती व्यवस्था

(क) परिचय ४६
(ख) पञ्चायत प्रणालीका आधारभूत सिद्धान्तहरू ५०
(अ) श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्व ५०
(आ) निर्दलीयता ५३
(इ) वर्ग-समन्वय ५५
(ई) विकेन्द्रीकरण ५६
(उ) असंलग्नता ५७

६. राष्ट्रिय पञ्चायत ५९

७. संवैधानिक अङ्गहरू ६३

८. पञ्चायतका वर्गीय संगठनहरू ७०

व्यक्ति र परिवार

परिचय

प्रत्येक व्यक्ति आपनै आमाको गर्भबाट जन्मेको हुन्छ, उनको काखमा हुर्केको हुन्छ र उनकै ममतायुक्त चोखो दूध-पान गरी बढेको हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई जन्म दिने आमा हुन्छिन् भने उसलाई माया गर्ने उसको बाबु पनि हुन्छ । यसरी घरमा आमा, बाबु, छोरा-छोरी, नाति-नातिना, जेठा-बा, जेठी-आमा, कान्छा-बा, कान्छी-आमा, फूपू आदि सबै मिलेर एकै ठाउँमा एउटै छानामुनि बसोबास गरी एउटै भान्छामा खाना खाने व्यक्तिहरूको समूहबाट परिवार बनेको हुन्छ ।

यसरी एउटै गर्भबाट एउटै रक्त-सम्बन्ध वा प्रेमपूर्वक पालनपोषण गरिएको धर्मपुत्र, धर्मपुत्री आदिको सानो समूहबाट परिवारको रचना हुन्छ । परिवार व्यक्ति-व्यक्ति बीचको ममता, घनिष्ठता र रक्त-सम्बन्धको सबैभन्दा महत्वपूर्ण संस्था हो । प्रत्येक व्यक्ति यसैभित्र जन्मन्छ, हुर्कन्छ र बढ्छ । उसको आफ्नो सभ्यता, परम्परा र संस्कृति अनुरूप आफ्नो संस्कार र धारणा पनि यसैभित्र बन्दै जान्छ। यसरी मानिसको विचारधारा, चिन्तन-शैली, उसको रहन-सहन र जीवन-शैली आदि सबैमा परिवारको अमिट छाप परेको हुन्छ ।

परिवारको प्रकार

संसारका विभिन्न देशहरूमा प्रचलित परिवारहरू संख्याका आधारमा तीन किसिमका हुन्छन् –

१. एकात्मक परिवार
२. संयुक्त परिवार
३. वृहत् परिवार

परिवारमा आमा-बाबु र छोरा-छोरी मात्र रहेछन् भने हामी त्यसलाई एकात्मक परिवार भन्दछौं । यस्तो परिवारलाई अंग्रेजीमा Nuclear Family भनिन्छ ।

परिवारभित्र हजूर-बा, हजूर-आमा, जेठा-बा, जेठी-आमा र उनका छोरा-छोरी लगायत ठूलो संख्या रहेछ भने त्यसलाई हामी संयुक्त परिवार भन्दछौं । यस्तो परिवारलाई अंग्रेजीमा Joint Family भन्दछन् । संयुक्त परिवारमा एक अर्काको दायित्व गाँसिएको हुन्छ र प्रत्येक व्यक्तिले कमाएको सम्पत्तिमा सबैको हक हुन्छ ।

संयुक्त परिवार कहिले काहीँ ज्यादै ठूलो र धेरै नाता-कुटुम्बलाई सम्मिलित गर्ने हुन्छ । यसमा तेह्रदिने दाजुभाइ लगायत आफ्ना रक्त-सम्बन्ध भएका सबै व्यक्तिहरू परेका हुन्छन् । उनीहरू खानपान, बसोबास आदि अलगअलग भएर गर्छन् तापनि कुल-देवताको पूजा, देवाली, भोज आदिमा सबै सम्मिलित हुन्छन् । यस्तो परिवारलाई हामी वृहत् परिवार भन्न सक्तछौं । अंग्रेजीमा यसलाई Extended Family भनिन्छ ।

मूलीको आधारमा परिवार दुई थरीका हुन्छन्–

(१) पितृसत्तात्मक परिवार (Patriarchal family)

(२) मातृसत्तात्मक परिवार (Matriarchal family)

(१) पितृसत्तात्मक परिवार

हाम्रो देशमा प्रचलित हालको पारिवारिक ढाँचा पितृसत्तात्मक छ । पितृसत्तात्मकको अर्थ – परिवारमा पिताको (बाबुको) आधिपत्य हुनु हो । त्यसैले बाबुको प्रभुत्व र निर्देशनमा सञ्चालन भएको परिवारलाई पितृसत्तात्मक परिवार भन्दछन् । यस्तो परिवारमा विवाहिता स्त्री र जन्मिने प्रत्येक बालकको नामको पछाडि आफ्नो लोग्ने अथवा बाबुको थर जोडिएको हुन्छ । उदाहरणको लागि कुनै खँडकाकी छोरीलाई अधिकारीको छोराले विवाह गरेपछि त्यस स्त्रीको थर अधिकारी हुन जान्छ र उनीहरूबाट जन्मेको बालकको नामको पछाडि पनि अधिकारी जोडिन पुग्छ । वर्तमान अवस्थामा विश्वका धेरैजसो देशहरूमा पितृसत्तात्मक परिवार नै कायम रहेको पाइन्छ ।

(२) मातृसत्तात्मक परिवार

मातृसत्तात्मकको अर्थ हुन्छ – परिवारमा माता (आमा) को आधिपत्य हुनु । त्यसैले आमाको प्रभुत्व, नेतृत्व र निर्देशनमा सञ्चालन र व्यवस्था भएको परिवारलाई मातृ-

सत्तात्मक परिवार भन्दछन् । यस प्रकारको पारिवारिक व्यवस्था प्राचीन समयमा थियो भन्ने धेरै विद्वान्हरूको भनाइ छ । तर वर्तमान समयमा यस प्रकारको पारिवारिक व्यवस्था बिरलै पाइन्छ ।

ढुङ्गे युगको एक परिवार

परिवारको आवश्यकता

खेती-पातीको युगको थालनी हुनुअघि शिकार-युगमा लोग्ने-मानिस आफ्नो धनु-काँड, ढुङ्गा, भाला वा काठको हतियार बोकी जङ्गली जनावरको शिकार गर्थे र आइमाईहरू बच्चा हुर्काउने र आगोको छेउमा बसी लोग्नेले ल्याएको मासु पोल्ने आदि काम गर्थे । तर जसै कृषि-युगको शुरूआत भयो, नर-नारीले बनेको परिवार पनि एकै ठाउँमा बसी घरजम गर्ने तर्फ लागे ।

ढुङ्गे युगबाट कृषि-युगमा प्रवेश गर्दाको झलक

यसरी घरका बलिया अभिभावकहरू खेतमा गई खेत खन्ने जस्तो कडा परिश्रम पर्ने शारीरिक काम गर्न कस्सिए भने नारीवर्गले पनि घरको हेरचाह गर्नुका साथै उनलाई सहयोग गर्न धान रोप्ने, गोड्ने, काट्ने र ढिकीजाँतो गरी निफन्ने, खाना बनाउने, लुगा-फाटो सिउने

जस्ता घरायसी कामहरू गर्न थाले । सही अर्थमा प्रत्येक व्यक्तिले आ-आफ्नो जिम्माको काम गर्न र परस्परमा एक अर्काको सहयोग लिनदिनका लागि परिवारको आवश्यकता पर्दछ ।

अझै विचार गर्ने हो भने परिवारको आवश्यकता व्यक्तिको भित्री आकांक्षाबाट जन्मिएको हुन्छ । प्रत्येक व्यक्ति मर्नबाट डराउँछ र सधैंको लागि अमर हुने आफ्नो शाश्वत लालसाले उसलाई सधैं घचघच्याएको हुन्छ । 'मलाई कहिल्यै मर्न नपरोस्' र 'म सधैं बाँची रहूँ' भन्ने आकांक्षाबाट प्रेरित भएर नै प्रकृतिले मानिस स्वयंलाई एउटा सानो बीउको रूपमा लुकाएको हुन्छ । यही बीउ कुनै नारीको गर्भबाट उमारेर नर-नारीले आफ्नो व्यक्तित्व मात्र होइन, स्नेहको अमरत्वलाई पनि संसारमा प्रज्ज्वलित गराई राखेको हुन्छ। संक्षेपमा भन्ने हो भने मानिसको अमरत्वको यो चाहना पति-पत्नीबाट मात्रै पूरा हुन्छ । त्यसैले नर-नारी दुवैलाई हाम्रो धर्मशास्त्रले एउटा रथको दुई पाङ्ग्रा भन्ने गरेको हो । यिनै दुई पाङ्ग्रा रूपी नर-नारी मिलेर बनेको परिवारमा बच्चाको जन्म हुन्छ । बच्चाको जन्म भएपछि बच्चालाई आफ्नो आमा-बाबुको आत्मीय प्रेम र गाढा ममतापूर्ण न्यानोपनाको आवश्यकता पर्दछ । बिना परिवार न त बच्चाको जन्म हुन्छ, न त बच्चाले आफ्ना आमाबाबुको आत्मीय प्रेम र गाढा ममतापूर्ण न्यानोपना नै पाउन सक्दछ । यसप्रकारको भावना मानिसको निम्ति मात्र होइन, चराचुरुङ्गी, पशु-पक्षी आदि सबैमा रहेको हुन्छ । फुल पार्ने क्रियादेखि लिएर बच्चा कोरल्ने र हुर्काउने प्रक्रियासम्म उनीहरू पनि परिवारमै गाँसिएर बसेका हुन्छन् । फरक केवल चाहना र आकांक्षामा मात्र रहन गएको हुन्छ । यसरी हाम्रो दैनिक जीवनको प्रत्येक क्रियाकलापमा परिवारको आवश्यकता कुनै न कुनै रूपमा गाँसिएर रहन गएको हामी पाउँछौं ।

वास्तवमा व्यक्तिलाई जन्मन, जन्मेपछि हुर्कन र कदाचित् विरामी भई शारीरिक वा अन्य कमजोरीबाट बच्न पनि परिवारकै आवश्यकता पर्दछ । परिवारमा कामको विभाजन गरी सबैलाई सुख सुविधा पुर्‍याउन, जीवनको सुरक्षा गरी दैनिक व्यवहारमा आइपर्ने प्रत्येक दुःख-कष्टबाट बच्न तथा छुट्कारा पाउन र जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त गर्नुपर्ने कर्मकाण्डहरू पूरा गर्न पनि परिवारकै आवश्यकता पर्दछ । जीवनलाई सारपूर्ण बनाउने मूल-तत्व आत्मीय प्रेम नै भएकोले त्यो ममतापूर्ण प्रेमलाई आफ्नो चाहना अनुरूप गराउने एक मात्र माध्यमको रूपमा रहेको परिवारबाट व्यक्ति कहिल्यै अलग्ग रहन सक्दैन । यसरी व्यक्तिको संरक्षण, संवर्धन, सुरक्षा र हित आदि सबै कामहरू परिवारबाट मात्र पूरा हुनसक्दछ ।

परिवारको कर्तव्य

प्रत्येक व्यक्तिले आफूले गर्नुपर्ने काम गर्नुपर्दछ । एकले अर्काको सुख-सुविधाको ख्याल राख्नु, आवश्यक परेका बेलामा तन-मन-धनले हेरविचार र सहयोग गर्नु नै आफ्नो कर्तव्य

पालन गर्नु हो । आमाले घरमा स-साना बच्चाहरूको पालन पोषण गर्ने, उनीहरूलाई हुर्काउने, सरसफाइको साथै दिसा-पिसाब गर्न सिकाउने (Toilet Training), शिक्षा-दीक्षा दिलाई आवश्यक इलम तथा सीप सिकाउने र घरधन्दा अन्तर्गत भात पकाउने, खुवाउने आदि काम गर्दछिन् भने बाबुले धन कमाउने, खाद्यान्न जोड्ने र आफ्ना पत्नी, छोरा-छोरीले खाए नखाएको हेरविचार गर्ने काम गर्दछन्। छोराछोरीले पनि आफूभन्दा ठूलाको आदर गर्ने र आफूभन्दा सानालाई माया गर्ने गर्दछन् । आमाबाबुले आफ्ना छोराछोरीप्रति गर्ने माया, ममता र छोराछोरीले आफ्ना आमा, बाबु र मान्यजनप्रति देखाउने आदरभाव नै कर्तव्य हो । दुःखमा परेका बेला एक अर्काको सेवा-शुश्रूषा गर्नु र आफ्ना जिम्माको काम इमान्दारीपूर्वक पूरा गर्नु नै व्यक्तिले आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गरेको मान्नु पर्दछ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने परिवारमा आ-आफ्ना कर्तव्य सबैले इमान्दारीपूर्वक गर्नुपर्ने र गरेका कामहरू पर्न आउँछन् । आमा-बाबुले छोरा-छोरीलाई माया, ममता र शिक्षा-दीक्षा नदिए उनीहरूको कर्तव्य पूरा हुँदैन भने छोरा-छोरीले पनि आमा-बाबुले भनेको नमाने, पढ्नु पर्ने कुरा नपढे र गर्न नहुने कुरा गरे गराए उनीहरूको कर्तव्य पूरा हुँदैन । यसरी परिवारको कर्तव्यमा एक अर्काले गर्नु पर्ने काम परस्पर गाँसिएर रहेको हुन्छ, जुन दुबै तर्फको चाहना र आकांक्षाबाट मात्र पूरा हुनसक्छ । यसैले परिवारमा प्रत्येक व्यक्तिले श्रवणकुमारको जस्तो पितृभक्ति, भीष्म पितामहको जस्तो त्याग, मर्यादा पुरुषोत्तम रामको जस्तो कर्तव्यपरायणता, लक्ष्मणको जस्तो भ्रातृ-प्रेम, पाण्डवहरूको जस्तो मेलमिलाप र सीता, सावित्रीको जस्तो पतिभक्तिको चाहना गरेको हुन्छ । यस्तो चाहना र आकांक्षालाई पूरा गर्नु नै हामी सबैको कर्तव्य हुन आउँछ । हामी सबैको कर्तव्य नै परिवारको कर्तव्य हो ।

आमाको जिम्मेवारी

परिवार मानिसको पहिलो पाठशाला

मानिसको पहिलो पाठशाला उसको परिवार हो । यति मात्र होइन, मानव-जीवनको पहिलो कक्षा उसको आमाको न्यानो काख हो भने उसको दोस्रो कक्षा आफ्नो बाबुको काँध नै हो । बाल्यावस्थामा चारखुट्टे पशु झैं चार हातखुट्टा टेकी घस्री हिंड्ने बालक पशु समान अबोध हुन्छ । पशु जस्तो बच्चाले भावावेशमा असहाय रूपले रुने कराउने मात्र होइन पशुले झैं जताततै दिसा-पिसाब र फोहोरमैला पनि गर्छ । तर उसलाई जहाँ पायो त्यहीं फोहोर-मैला नगर्न

सिकाउने मात्र होइन, आफ्ना दुई खुट्टाको सहाराले टुकुटुकु हिंड्-डुल् गर्ने, दगुर्ने, उफ्रने र उसको तोते बोली फुटाली उसलाई भाषा सिकाउने काम उसका आमा र बाबुले नै गर्छन् । वास्तवमा आमा-बाबुले नै बच्चालाई सडक र बाटामा फोहोर-मैला गर्न नदिने मात्र होइन, बाटोमा हिंड्ने नियमदेखि लिएर कलधाराको पानी नचाहिने गरी बगेको बग्यै गर्न दिन नहुने, घरबारीको ढोकाका गजबार खोलेको खोलै राख्न नहुने, बिजुली पंखा आदि चलाई सकेर आफूलाई नचाहिए पछि बन्द गर्नु पर्ने आदि कैयौं नागरिक चेतनाका पहिला पाठहरू बोध गराउँछन् । यस-माथि आमाबाबुसँगै उसका हजूर-बा र हजूर-आमा पनि रहेछन् भने अज्ञानी बालकलाई आफ्नो बोली, भाषा, भेष, संस्कृति, सभ्यता र संयमका अनेकौं पाठहरू उनीहरूले सिकाएका हुन्छन् । अलिक हुर्की बढेपछि बाबुले छोरालाई आफूले पेशाको रूपमा गरी आएका कामका सीप र इलम पनि सिकाउँदै जान्छन् । यसरी परिवारले नै परम्परागत रूपमा आफ्नो बाल-बच्चाको जिब्रोमा बोली, शरीरमा वेशभूषा, हातमा काम गर्ने सीप, इलम र सभ्य सुसंस्कृत आचार-व्यवहारहरू सिकाउने भएकोले परिवार मानिसको पहिलो पाठशाला हुन गएको हो ।

बाबुको उत्तरदायित्व

आज पनि ती बाल-बालिका भाग्यशाली ठहर्छन् जसका आमा-बाबु र अन्य अभि-भावकहरूले आफ्ना छोरा-छोरीले राम्रो शिक्षा-दीक्षा लिए वा लिएनन् र पढाइमा कमजोर भए कि भनी आफ्ना छोरा-छोरी अध्ययन गर्ने स्कूलमा गई शिक्षक, शिक्षिका र प्रधानाध्यापक-सँग सरसल्लाह र सहयोग लिने गर्दछन् । तसर्थ हुने बिरूवाको चिल्लो पात भन्नुभन्दा पनि

कटु सत्य के हो भने असल बाल-बालिकाका आमा-बाबु र परिवार पनि प्रायः असल र आदर्श नै हुन्छन् । जसरी परिवारमा बाल-बालिका हुर्कंदै जान्छन्, त्यसरी नै बाबु, आमा, हजूरबा र हजूरआमाले पनि आफ्ना सन्ततिलाई प्रेम, करूणा, सहिष्णुता, कर्तव्यपरायणता, मितव्ययिता, सरलता, नम्रता, विनयभावका साथै देश, नरेश र आफ्ना समाजप्रति आवश्यक भक्ति भावका अनेक गुणहरू सिकाउँछन् । जसरी घरकी आमाले परिवारका सबैले खाए नखाएको कुरा हेर्छिन् त्यसैगरी पिताले घर परिवारको आयस्रोत ठीक भए नभएको कुरामा ध्यान दिन्छन् । यस्ता आमा र बाबु दुबैलाई छोराछोरीले मात्र होइन, परिवारभित्रका सबैले सहयोग गर्दछन्, सुख-दुःख बाँड्छन् र एक अर्काको हितको लागि ठूलो त्याग गर्न वा कष्ट भोग्न पनि पछि हट्दैनन् । यसैले परिवारका सबै सदस्यहरूमा हामी सबै एक हौं भन्ने आत्मिक एकता (Esprit de corps) को भावना दृढ रूपमा जागृत हुन्छ । अझ स्पष्ट शब्दमा भन्ने हो भने अरूको सुविधालाई राम्ररी ध्यान पुर्‍याउने जस्ता नागरिकमा हुनुपर्ने पहिलो गुण परिवारबाटै सिकिन्छ । परिवारलाई चिनीले जस्तै रसिलो बनाउने, अरूको कदर र हेरविचार राख्ने जस्ता गुणलाई समाज, राष्ट्र र विश्वभर छर्न सके मात्र "वसुधैव कुटुम्बकम्" को आदर्श पूरा हुन सक्ने भएकोले पनि परिवार मानिसको पहिलो पाठशाला मानिएको हो ।

विशेष गरी हामीलाई बाबु-आमाले सानैदेखि यस्ता कुराहरूमा सचेत गराउनु हुन्छ । चर्पीमा बाहेक अन्यत्र जथाभावी दिसा-पिसाब गर्नु हुँदैन । दिसा गरेपछि पानीले धुनुपर्छ र घरमा साबुन, ढुटो, माटो जे छ त्यसले राम्ररी हात सफा गर्नुपर्छ । फोहोर-मैला जथाभावी फ्याँक्नु हुँदैन । घरको छेउमा खनेको खाल्डोमा फ्याँक्नुपर्छ । यिनै कुराहरू हामीलाई सर्वप्रथम हाम्रो परिवारले सिकाउने भएकोले परिवारलाई व्यक्तिको पहिलो पाठशाला भनिएको हो । यस पाठशालाका गुरू (शिक्षक) बाबु, आमा, हजूरबा, हजूरआमा, दाजु-भाउज्यू, फुपू र र दिदी हुन् । यसैले गुरुलाई हामीले आफ्ना आमा-बाबुलाई जस्तै आदर गर्दै आएका हौं ।

साना केटाकेटी गीलो माटो जस्तै हुन्छन् । जसरी कुमालेले गीलो माटोबाट आफ्नो इच्छा अनुसारको भाँडा बनाउँछ, त्यसरी नै परिवारको राम्रो वातावरणमा साना नानीहरू विकसित र सुसंस्कृत हुँदै जान्छन् । बोटबिरूवाका लहरालाई सानो बेलामा जता फर्कायो त्यतै फर्कन्छ, जता तान्यो उतैतिर तन्कन्छ । बच्चालाई पनि सानो उमेरमा जस्तो सिकायो त्यस्तै सिक्छ र जस्तो बनायो त्यस्तै बन्छ । त्यसैले परिवारलाई व्यक्तिको पहिलो पाठशाला भनिएको हो।

परिवाररूपी यो पाठशालामा आमा-बाबुको भूमिका ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । दूध खाने समयदेखि यौवन र वयस्कावस्थासम्म आमाबाबु, बूढाबा र बूढीआमा मात्र होइनन्,

बच्चाले परिवारका सबैजसो आफूभन्दा बढी उमेर पुगेका सदस्यहरूबाट आफ्नो आनीबानी, बोलीवचन, आचारविचार, विधिव्यवहार आदि सिक्दै जान्छ । परिवारलेनै बच्चालाई आत्म-संयम, सहनशीलता, सेवा, अनुशासनको भावनादेखि लिएर सम्पूर्ण रूपमा उसको नैतिक चरित्र ढाल्नमा सघाउ पुरयाएको हुन्छ । परिवारबाटै यी बाल-बालिकाले रामायण, महाभारत र गीताका आदर्शहरूबाट रामको आज्ञापालन, सीताको त्याग, भीष्मको प्रतिज्ञा, युधिष्ठिरको सत्यवादिता, कर्णको दानप्रेम, अर्जुनको कर्तव्यपरायणता, विदुरको नीतिप्रियता, सावित्रीको पतिप्रेम, श्रवणकुमारको पितृभक्ति र हरिश्चन्द्रको सत्यनिष्ठा आदि-आदि सिक्छन् ।

यिनै कुराहरूले आजका केटाकेटीहरूलाई भोलिको आदर्श नागरिक बनाउन मद्दत गर्दछन् । वास्तवमा यिनै कुराहरूबाट बाल-बालिका असल नागरिक बन्दछन् र असल नागरिकहरूबाटै देश बन्दछ । देश, समाज, परिवार वा व्यक्तिको मूल्याङ्कन यिनै कुराहरूको लेखाजोखाबाट हुन्छ र यसैको आधारमा विश्व-सञ्चालन हुन्छ। यिनै कुराहरूबाट परिवार रूपी पाठशालाको महत्व बढ्न गएको हो ।

असल परिवारका लागि चाहिने आवश्यक तत्वहरू

परिवार के हो र परिवारका कर्तव्य के के हुन् आदि कुराहरू हामीले माथि नै पढी सक्यौं। अब असल परिवारका लागि चाहिने आवश्यक तत्वहरू के के हुन् ? त्यसमा विचार गरौं ।

परिवारका प्रत्येक सदस्यमा सर्वप्रथम विवेक, स्नेह र ममताको आवश्यकता पर्दछ । आफूले कुनै काम गर्दा अरूमा त्यसको कुनै नराम्रो असर त पर्दैन भन्ने कुरा प्रत्येक व्यक्तिले सोच्नु पर्दछ । अरूप्रति आफूले त्यस्तै व्यवहार गर्नु पर्दछ, जस्तो व्यवहारको आशा आफूले अरूबाट गरेको हुन्छ । अर्थात् आफूले अरूप्रति जस्तो व्यवहार गरेको हुन्छ, त्यस्तै व्यवहार अरूले आफूप्रति पनि गर्दछन् भन्ने कुरा हामी सबैले राम्ररी बुझ्नु पर्दछ । यसो भयो भने आफूले अरूप्रति गरेको असल व्यवहार जस्तै अरुबाट आफूले पनि त्यस्तै राम्रो व्यवहार हामी पाउन सक्छौं ।

कुनै पनि परिवारमा बाबु-आमा, दाजु-भाइ, दिदी-बहिनी सबैको आ-आफ्नो काम कर्तव्यहरूको विभाजन जानाजानी वा नजानिकनै भए पनि गरिएको हुन्छ । बाबुले परिवारको निमित्त आवश्यक पर्ने साधन जुटाउँछन् भने आमाले त्यस्तो साधनको समुचित वितरण परिवारका सबै सदस्यलाई समान रूपले गर्छिन् । परिवारका सदस्य मध्ये कसैले खायो खाएन,

लायो लाएन र बिरामी भएको भए के भयो, औषधि लियो लिएन आदि सबै कुराको हेरविचार प्रायः आमाले नै गर्दछिन् । यसरी प्रत्येक परिवारमा त्यसभित्रका सबै सदस्यहरूको एक विवेकपूर्ण कार्य-विभाजन हुन्छ, जसलाई राम्ररी सञ्चालन गरेर मात्र सबैको सुख सुरक्षित र संरक्षित हुनसक्दछ । यसरी कार्य-विभाजनलाई अर्को आवश्यक तत्वको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सुखी परिवारलाई चाहिने तेस्रो तत्व हो–असल व्यवहार । हामीले सदैव आफूभन्दा माथिकालाई आदरपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्दछ, आफूमुनिकालाई उसको पीर-मर्का बुझेर उसप्रति स्नेह र ममता देखाउनु पर्दछ र आफू सरहकासँग मिलनसारिता र सहयोगको भावना प्रकट गर्नें गर्नुपर्दछ । यस्तो असल व्यवहारबाट मात्र हाम्रो परिवारको सञ्चालन राम्रो हुन जान्छ।

असल परिवारका लागि चाहिने आवश्यकताहरू मध्येको एक महत्त्वपूर्ण तत्व सम्पन्नता पनि हो। आर्थिक सम्पन्नता एक असल परिवारको आवश्यकता हो भने यो सम्पन्नताको निम्ति नभई नहुने तत्त्व कुनै राम्रो व्यवसाय, इलम अथवा सीप पनि हो । मानिसले आफ्नो जीविका मात्र होइन, आफ्नो ख्याति र समृद्धि समेत, सीप र इलमको माध्यमबाट नै कमाउँछ । जुन परिवारमा सीप हुन्छ, त्यहाँ नै लक्ष्मीको बास हुन्छ । समाजमा जोसँग उत्कृष्ट सीप छ, उसको रोजगारीका निम्ति त्यति नै बढी मौका र माग हुन्छ । आफ्नो सीपमा अतिदक्ष भएको एक सिपालु डाक्टर, वकिल, शिक्षक, वास्तुविद्, इन्जिनीयर, सिकर्मी, डकर्मी, नकर्मी र लोंकर्मी (ढुङ्गाको काम गर्ने) आदिको समाजमा जति माग हुन्छ, त्यति नै गुणात्मक रूपले त्यस्तो सीप नभएका व्यक्तिहरूको माग वा मूल्य कमै हुन्छ ।

संक्षेपमा, सीप भन्नु नै विद्या हो । यसैबाट आर्थिक सम्पन्नता आउँछ र आर्थिक सम्पन्नताले एक असल परिवारको सुख सुविधाको लागि सुरक्षा प्रदान गर्छ ।

यस सम्बन्धमा एउटा रमाइलो कथा छ । एकादेशमा एउटा महाजन रहेछ । उसले पाँचओटा राम्रा कुकुरहरू पालेको रहेछ । ती कुकुरहरूलाई प्रत्येक दिन आवश्यक पर्ने हाड र खाना ऊ आफैले बराबर मात्रा गरी दिने गर्दथ्यो । ती कुकुरहरूलाई उसले एकै ठाउँमा राखेको थियो । एक पटक उसले दुई दिनसम्म ती कुकुरहरूलाई केही पनि खान नदिई राख्यो । दुई दिनपछि एक टुक्रा हाड उसले कुकुरहरूको बीचमा फ्याँकी दियो। पाँचओटै कुकुरहरू आपसमा लड्न थाले । पहिले एकै ठाउँमा मिलेर खाने कुकुरहरू अहिले आफू-आफूमा लडेको देखेर ऊ छक्क परयो । यसरी लड्नुको मूल कारण नै ती सबैलाई पुग्ने हाड नहुनु हो । उनीहरूको बीच एउटा हाडको सट्टा ती सबैलाई पुग्ने पाँचओटा ठूलठूला हाड फालिएको भए तिनीहरूका बीच झगडा हुने थिएन । त्यसैले 'जहाँ कङ्गाल त्यहाँ चण्डाल' भन्ने पुरानो उखान चलेको हो ।

कुनै आवश्यक वस्तुहरूको अभावमा वा कमी भएमा समाजमा जस्तै परिवारमा पनि त्यसबाट झगडा वा द्वन्द्व उत्पन्न हुन सक्छ । अभाव झगडाको जननी हो। त्यसैले समाजमा जस्तै परिवारमा पनि सम्पनताको बृद्धि गर्न उत्पादन बढाउनु पर्छ । यही उत्पादन बढाउन मानिस अचेल हातले काम नगरी यन्त्रबाट काम लिने गर्छन् । यन्त्रबाट उत्पादन सरल मात्रै हुने होइन, यसबाट तयार पारिएका वस्तुहरूको संख्यामा ज्यादै वृद्धि भई परिवार र समाजका प्रत्येक सदस्यलाई पुग्ने माल-सामान पनि तयार पार्न सकिन्छ । यसैकारण आजको युगमा प्रत्येक देशले औद्योगिकीकरणमा जोड दिएको हो ।

औद्योगिकीकरणमा जोड दिंदैमा उत्पादनमा वृद्धि हुने होइन । न त कुनै एउटा व्यक्तिले मात्र काम गर्दैमा उत्पादनमा वृद्धि हुन सक्दछ । उत्पादन वृद्धिको निमित्त प्रत्येक व्यक्तिले इमान्दारीपूर्वक आ-आफ्नो काम गर्नुपर्छ । परिवारमा पनि यिनै प्रक्रिया अपनाइएको हुन्छ । परिवारको कुनै एउटा सदस्यले मात्र सबै काम गर्न सक्ने होइन, न त ऊ एक्लैले परिवारको पूर्ण परिपोषण वा विकास नै गर्न सक्दछ । परिवारको पूर्ण विकास तब मात्र सम्भव हुन्छ, जब परिवारमा रहेका प्रत्येक सदस्यले एक अर्काप्रति आत्मीय स्नेह, ममता र सद्भावना कायम राखी आ-आफ्नो काम कर्तव्य पूरा गर्दछ ।

यस प्रकार उत्पादन बढ्दैमा समाज वा परिवारका सबै सदस्यहरूले आ-आफ्नो न्यायोचित माग समान रूपबाट पाउँछन् भन्ने कुरा पनि ठोकुवा गर्न सकिन्न । वास्तवमा उत्पादन वृद्धि वा सम्पन्नताको आवश्यकता जति छ, न्यायोचित वितरणको पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण आवश्यकता हुन्छ । वितरणको राम्रो व्यवस्थाबाट समाज वा परिवारमा शान्ति कायम हुने मात्र होइन, त्यसबाट प्रत्येक सदस्यमा एक अर्कोप्रति सेवा र सहयोगात्मक भावनाको साथै समझदारी पनि बढ्न जान्छ । यसरी परस्परको सहयोग र समझदारीबाट परिवार स्वतः नै सुखी र समृद्धिशाली बन्न पुग्छ ।

परिवारको लागि आवश्यक पर्ने अर्को तत्त्व हो– समान अनुभूति । विगतका तीतामीठा अनुभवमा परिवारका सदस्यहरूमा एक समान साझेदारीको भावना रहेको हुन्छ भने वर्तमान र भविष्यप्रति उनीहरूको विचार, उद्देश्य र आकांक्षा पनि समान नै रहेको हुन्छ । यस्तो समान भावनाले उनीहरूलाई एक सिङ्गो ढुङ्गाको ढिको जस्तो नै बनाएको हुन्छ । वितेका वर्षहरूका सुख दुःखका अनुभव र कठिनाइहरूबाट प्रत्येकले केही कुरा समान रूपले भोगेको भए वर्तमान समयको क्रियाकलापमा पनि सबैको साझेदारी समान रूपबाट रहेको हुन्छ । त्यसै गरी भविष्यको सुखद कल्पनामा पनि सबैको एउटै उद्देश्य वा लक्ष्य रहेको हुन्छ। त्यसलाई साकार पार्न प्रत्येक सदस्यले अरूको सुखलाई आफ्नो सुख र अरूको दुःखलाई आफ्नो दुःख ठान्नु पर्दछ । यसो भए मात्र एक अर्काप्रति त्याग, तपस्या र बलिदान गर्ने भावनामा वृद्धि हुन्छ ।

अभ्यास

१. आफ्नो परिवारका सदस्यहरूको नाम लेख्नुहोस् ।

२. तपाईंको परिवार कस्तो परिवार हो ? कारण सहित बयान गर्नुहोस् ।

३. एकात्मक परिवार, संयुक्त परिवार र वृहत् परिवार मध्ये कुन चाहिं परिवार तपाईंलाई मनपर्छ ? मन पर्नाको कारण के के हुन् ? लेख्नुहोस् ।

४. हाम्रो देशको पारिवारिक ढाँचा कस्तो छ ? लेख्नुहोस् ।

५. मातृसत्तात्मक परिवारको विषय बयान गर्नुहोस् ।

६. परिवारको आवश्यकता किन पर्दछ ? वर्णन गर्नुहोस् ।

७. परिवारको एउटा सदस्यको नाताले आफ्नो कर्तव्य उल्लेख गर्नुहोस् ।

८. "परिवार मानिसको पहिलो पाठशाला हो " यो भनाइलाई आफ्नो शब्दमा पुष्टि गर्नुहोस् ।

९. "मानव जीवनको पहिलो कक्षा उसको आमाको न्यानो काख हो भने उसको दोस्रो कक्षा आफ्नो बाबुको काँध नै हो" कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

१०. परिवारमा आमा बाबुको कस्तो जिम्मेवारी रहन्छ ? लेख्नुहोस् ।

११. परिवारमा छोरा-छोरीले खेल्नु पर्ने भूमिका उल्लेख गर्नुहोस् ।

१२. कस्तो परिवारलाई असल परिवार ठहराइन्छ ? संक्षेपमा लेख्नुहोस् ।

१३. परिवारको लागि आवश्यक पर्ने पाँचओटा महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू बयान गर्नुहोस् ।

१४. छोटो टिपोट लेख्नुहोस् –

(क) पितृसत्तात्मक

(ख) नर-नारी एउटा रथको दुई पाङ्ग्रा

(ग) सम्पन्नता

(घ) औद्योगिकीकरण

(ङ) समान अनुभूति

समाज

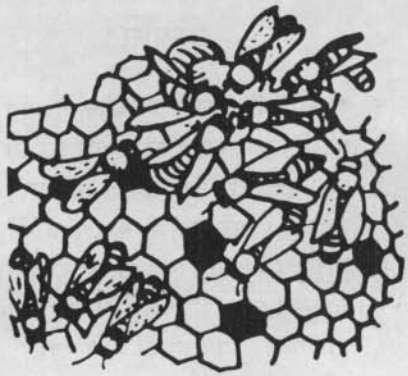

माहुरीको गोलो

परिचय

विद्यार्थीवृन्द ! के तपाईंहरूले कहिल्यै भेडाको बथान देख्नु भएको छ ? भेडाको जाति खालि आफ्नै समूहमा मात्र बाँच्न र बस्न मन पराउँछ। त्यस्तै तपाईंहरूले माहुरीको गोला पनि देख्नु भएकै होला । माहुरी जाति आफ्नो गोलाबिना कहिल्यै पनि एक्लो टिक्न सक्तैन । माहुरीको निम्ति आफ्नो गोला नै उसको सबैभन्दा प्रिय संसार हो र यसको निम्ति ऊ स्वयं मर्न र मार्न पनि पछि हट्दैन । तपाईंहरूले कुनै एक कागलाई ढुङ्गा वा गोलीले हिर्काउनुस् । कागले "का-का" गरी आफ्नो सम्पूर्ण बथानलाई खबर मात्र गर्दैन, तपाईंलाई एक्लै भेट्टाएमा ठुङ्न पनि बेर लाउँदैन ।

यसरी भेडा, माहुरी वा कागै किन नहोस्, पशुपक्षी, कीरा, जीव-जीवाणुमा समेत आफू र आफ्नो समूहप्रति ममता रहन्छ । मनुष्य जाति पनि यस्तै समूहप्रेमी प्राणी हो। करचाङकुरुङ चरालाई झैं मानिसलाई पनि आफ्नो समूह ज्यादै प्रिय हुन्छ । जन्मेदेखि नमरून्जेल मानिसले आफ्नो समूहलाई छोड्दैन । आफ्नो समूहप्रति प्रबल माया राख्नु उसको जन्मजात गुण र प्रवृत्ति हो (Man is gregarious by instinct) ।

आफ्नो समूहबिना मानिस न जन्मन्छ, न हुर्की बढ्न सक्छ, न उसले केही कुरा सिक्न नै सक्छ । यसरी एक मानिस अर्को मानिससँग र एक नर अर्की नारीसँग आफ्नो परिवार बाबु-आमा, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, नातेदार, छरछिमेकी, मित्रजन, स्वदेशबासी सबैसँग सहभागी बनेर जीवनको सार्थकता प्राप्तिमा सहभागी बन्छन् । त्यसैले मानिसलाई एक सामाजिक प्राणी भनिएको हो ।

समाजबिना बस्न सक्ने मानिस या त परमेश्वर या त जङ्गलको पशु मात्र हुन्छ भन्ने कुरा ग्रीक दार्शनिक अरिस्टोटलले भनेका थिए रे । तर यहाँ गाँठी कुरा के छ भने जङ्गली पशु वा

दानव जाति पनि हूल बाँधेर आफ्नै समाजमा मात्र बस्ने गर्छन् । हुन पनि जन्मेदेखि नमरून्जेल चाहे बाल्यावस्था, बृद्धावस्था, बिरामी वा यौवनावस्था नै किन नहोस्, मानिसलाई समाज नभई हुँदैन । केही क्षण, केही दिन, केही वर्ष वा केही कालको निमित्त समाजबिनाको मानिस विचित्रको योगी वा भनौं रोबिन्सन क्रुसो जस्तै नितान्त एक्लो भएर बाध्यतामा बाँच्न सक्छ । तर सदाका लागि समाजबिना मानिसको जीवन शून्य र एकाङ्गी मात्र हुने होइन, अर्थहीन, खोक्रो, नीरस र प्रायः असम्भव नै हुन्छ । मानिसले जीवनको सार समाजमा बसेर मात्र पाउँछ । बिना समाज उसको जीवन कहालीलाग्दो हुन्छ ।

समाज भनेको के हो ? यस सम्बन्धमा अझ गहिरिएर विचार गरौं । हाम्रो परिवारमा, आमा, बा, दाजु, भाइ, दिदी र बहिनी छन् भने रामको परिवारमा बूढाबा र बूढीआमा पनि छन् । त्यस्तै कृष्णको परिवार छ । हरिको परिवारमा अझ दुई जना बढी छन्– काका र काकी । यस्तै गरी हाम्रो गाउँ वा टोलमा भने धेरै परिवार बसेका छन् । कुनै परिवार सानो हुन सक्छ, कुनै धेरै ठूलो । तर कुनैमा भने व्यक्ति एक्लै पनि काम वा परिस्थिति विशेषले रहन सक्छ । हामी यस्ता परिवारहरू धेरै मिलेर बनेको समूहलाई समाज भन्छौं र समाजमा व्यक्तिहरूको काम र कर्तव्य एक अर्कासँग गाँसिएर रहेको हुन्छ ।

सानो परिवार

ठूलो परिवार

हाम्रो घरसँगै रामको घर छ, रामको घरपछि कृष्णको घर छ । हामीहरू सबैको घरमा आउने मूल बाटो एउटै छ, चोक एउटै छ । त्यसैले यो मूलबाटो, यो चोक सफा राख्ने जिम्मेवारी हामी तीनै परिवारको छ । हामी मध्ये कसैले चोकमा अथवा मूलबाटोमा फोहोर-मैला फ्याँक्यौं या दिसा-पिसाब गरयौं भने अरूलाई असुविधा पर्छ । यसैले हामी तीनै परिवारले आपनो निमित्त मात्र होइन, अरूको निमित्त पनि बाटो, चोक आदि सफा राख्नुपर्छ । यस्तै गरी पूरा गाउँ वा टोलमा प्रत्येक परिवारको यस्तै जिम्मेवारी हुन्छ । आफूले अरूलाई मर्का पर्ने

पहाडी गाउँघरको एक दृश्य

कुनै काम गरे गराए समाजले हामीलाई दोषी ठहराउँछ । त्यसैले आफू बाहेक समाजका अन्य कुनै व्यक्तिको सुख-सुविधा हेर्नु र अरूको हितलाई आफ्नै हित ठान्नु नै समाजका प्रत्येक सदस्यको सामाजिक दायित्व हो ।

शुरु-शुरुमा समाजको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने विषयमा अलग-अलग विचारधाराहरू पाइन्छन्, तर जे भएपनि परिवारहरूको सामूहिक जमघटबिना समाजको उत्पत्ति हुन सक्दैन । अझ भन्ने हो भने साना-ठूला घर परिवारहरू मिलेर एक अर्काको दुःख-सुखमा सहयोग गर्ने र एक अर्काको लागि आफ्नो जिम्मेवारी बुझ्ने विषय नै समाज-रचनाको मूल कुरो हो ।

मानिसलाई सामाजिक प्राणी भनिन्छ, कारण ऊ कहिल्यै पनि समाजबाहिर बस्न सक्दैन । आफ्नो परिवार, नाताकुटुम्ब, इष्टमित्र र आफू समान अन्य व्यक्तिबाट अलग्गिएर ऊ बस्न चाहँदैन । मानिसको जन्म समाजमा हुन्छ, समाजमा ऊ हुर्कन्छ, बढ्छ र समाजमै उसको मृत्यु हुन्छ । जन्मेदेखि नमरेसम्म मानिसको जीवन प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा समाजसँग गाँसिएर रहेको हुनाले मानिसको जीवनको सानोभन्दा सानो क्रियाकलाप पनि समाजबिना अपूरो हुन्छ । रविन्सन क्रुसो जस्तै मानिस एक्लो बाँच्नै नसक्ने होइन, तर समाजमै रहेर मानिसले आफ्नो व्यक्तित्वको विकास गर्छ तथा आफ्नो सफलता, विफलता र जीवनको सार मानिसले समाजभित्र बसेर मात्र पाउँछ । त्यसैले समाज मानिसको निम्ति अति महत्वपूर्ण हुन्छ ।

समाजको उत्पत्ति

समाजको उत्पत्ति कहिले भयो र कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न तरीकाबाट आफ्नो-आफ्नो राय व्यक्त गरेका छन् । मानिस-मानिसको समूहबाट परिवार र परिवार-परिवारको समूहबाट समाज बनेको कुरा हामीले माथि नै पढिसक्यौं । वास्तवमा तथ्य यही नै हो । फरक केवल समाज कुन रूपमा विकसित हुँदै आयो भन्नेमा मात्र छ । कसैले कुनै रूपमा यसको विकास भयो भन्छन् त कसैले कुनै रूपमा। विभिन्न विद्वान्-हरूले विभिन्न समयमा व्यक्त गरेका विचारहरूको आधारमा हालसम्म कायम भएका मुख्य सिद्धान्तहरू निम्नलिखित ५ ओटा छन्–

(१) दैवी शक्तिमा आधारित सिद्धान्त,
(२) शक्तिमा आधारित सिद्धान्त,
(३) पितृसत्तात्मक सिद्धान्त,
(४) मातृसत्तात्मक सिद्धान्त र
(५) क्रमिक विकासमा आधारित सिद्धान्त

यस बाहेक अरू पनि धेरै सिद्धान्तहरू समय-समयमा कायम भएको देखिन्छ । तर प्रायः सबै विद्वान्हरूले हालसम्म मुख्य रूपमा मान्दै र अँगाल्दै आएको सिद्धान्त क्रमिक विकासमा आधारित सिद्धान्त नै हो ।

दैवी शक्तिमा आधारित सिद्धान्त अनुसार समाजको उत्पत्ति परमेश्वरबाट भएको हो । जसरी ईश्वरले सूर्य, चन्द्र र पृथ्वीको रचना गरे त्यसै गरी समाजको पनि संरचना गरे भन्ने यस सिद्धान्त अन्तर्गतको विचार हो ।

समाजको उत्पत्ति कुनै बलियो वा शक्तिशाली व्यक्तिको आधिपत्य सबैले स्वीकार गरेपछि हुन गएको हो भन्ने सिद्धान्तलाई शक्तिमा आधारित सिद्धान्त भनिन्छ ।

यसैगरी मातृसत्तामा आधारित सिद्धान्तले समाजको उत्पति आमाको प्रभुत्वबाट भएको देखाउँछ भने पितृसत्तामा आधारित सिद्धान्तले बाबुको प्रभुत्वबाट समाजको उत्पति भएको मान्दछ ।

यसरी उपर्युक्त सिद्धान्तहरूले समाजको उत्पत्ति आ-आफ्ना किसिमबाट भएको देखाउँछन् भने क्रमिक विकासमा आधारित सिद्धान्तले समाजको उत्पत्ति न त दैवी इच्छाको आधारमा भएको मान्दछ, न त कुनै शक्तिशाली व्यक्तिको क्रियाकलापको फलस्वरूप हुन गएको मान्दछ ।

यो सिद्धान्तले समाजको उत्पत्ति आमा वा बाबुको प्रधानताबाट भएको कुरालाई पनि मान्दैन। यसले समाजको उत्पत्ति एकै पटक भयो भन्ने कुरामा पनि विश्वास गर्दैन।

प्राचीन समयदेखि मानिसको सभ्यताको विकासको क्रममा समाजको उत्पत्ति पनि क्रमिक रूपमा हुँदै आएको कुरामा क्रमिक विकासमा आधारित सिद्धान्तले विश्वास गर्दछ। यसैले यो सिद्धान्तलाई विकासवादी सिद्धान्त पनि भन्दछन्। यो सिद्धान्तले प्रतिपादन गरेको कुरा इतिहासमा उल्लिखित तथ्यसँग मेल खाने किसिमको छ, जसले क्रमिक रूपमा आफूलाई व्यक्तिको साथै विकसित गर्दै लगेर समाजको रूपमा प्रतिष्ठापन गराएकोमा विश्वास गर्दछ। त्यसैले मानिसको प्राचीन समयदेखि हालसम्मको विकसित प्रक्रियामा निम्न लिखित अवस्थाहरू महत्त्वपूर्ण देखिन्छन्। अर्थात् निम्न लिखित अवस्थाहरू पार गरेर मनुष्य-समाज आजको विकसित रूपमा देखापरेको कुरामा यो सिद्धान्त विश्वास गर्दछ –

(१) घुमफिर र शिकारको जङ्गली युग (Hunting Age),
(२) पशुपालनको युग (Pastoral Age),
(३) खेतीपाती र स्थायी घरबारको युग (Age of Agriculture and human settlement),
(४) औद्योगिक युग (Industrial Age),
(५) औद्योगिकीकरणपछिको कम्प्युटर र एलेक्ट्रोनिक युग (Post–Industrial era and the age of cybernetics),

समाजका लागि आवश्यक तत्वहरू

परिवारको निमित्त आवश्यक पर्ने समूह, संगठन र उद्देश्य जस्तै समाजको निम्ति पनि नभई नहुने आवश्यक तत्त्वको रूपमा निम्न लिखित कुराहरूलाई लिन सकिन्छ। ती हुन्–

(१) पारिवारिक समूह,
(२) सामूहिक संगठन,
(३) सामूहिक उद्देश्य र
(४) सेवा र सहयोगात्मक भावना।

(१) पारिवारिक समूह

समाज मानिसको पारिवारिक समूहको दोस्रो रूप हो। विभिन्न परिवारहरूको सामूहिक भेलाबाट समाजको रचना भएको हुन्छ, जसमा मानिसको भूमिका ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ।

(२) सामूहिक संगठन

समाजको लागि आवश्यक अर्को तत्त्व हो– सामूहिक संगठन । मानिसका इच्छा र आकांक्षा असीमित हुन्छन् । तिनै इच्छा र आकांक्षाको पूर्ति गर्न ऊ सामूहिक संगठनमा संलग्न हुन्छ । संगठनको माध्यमबाट मानिसको इच्छा र आकांक्षाको पूर्ति हुन सक्छ । यसैले पारिवारिक समूहको साथै समाजको लागि सामूहिक संगठन पनि नभई नहुने आवश्यक तत्वको रूपमा आउँछ ।

(३) सामूहिक उद्देश्य

सामूहिक संगठनले मात्र समाजको आवश्यकता पूरा हुन सक्दैन । यसको निमित्त सामूहिक उद्देश्य पनि ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण छ । समाजको विकासको क्रममा प्रत्येक व्यक्तिलाई आवश्यक पर्ने सुविधा सहुलियत आदि सामूहिक उद्देश्यबाट मात्र प्राप्त हुन सक्दछ । यसैले समाजका आवश्यक तत्त्वहरूमा सामूहिक उद्देश्यको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ ।

(४) सेवा र सहयोगात्मक भावना

हाम्रो घरमा कुनै चाडपर्व, उत्सव जस्तै विवाह, व्रतबन्ध आदि परयो भने जसरी छर-छिमेकका परिवारका सदस्यहरूले मद्दत गर्दछन्, त्यसरी नै हामी पनि अरू छिमेकीको घरमा परेको समयमा सहयोग गर्न जान्छौं । यही सहयोगात्मक भावना समाजको लागि आवश्यक तत्त्व हो । जुन कुरा हामी आफैं गर्न सक्दैनौं त्यसमा समाजको सहयोग लिन्छौं । भनाइको तात्पर्य हाम्रो निमित्त समाजको आवश्यकता पर्दछ ।

समाजका आवश्यकता र फाइदाहरू

माहुरीको गोला जस्तै समाज पनि मानिसको निमित्त एक आत्मीय संस्था हो । निम्न लिखित कारणबाट उसलाई समाजको ज्यादै आवश्यकता पर्दछ–

(क) सुरक्षाको निम्ति,
(ख) परस्पर सहयोग र सल्लाहको निम्ति,
(ग) विकास र उन्नतिको निम्ति,
(घ) आफ्ना आवश्यकताको सुगम परिपूर्तिको निम्ति ।

हाम्रो समाज र सामाजिक जीवन

समाज के हो र कसरी यसको निर्माण भयो भन्ने कुरा माथि नै पढिसक्यौं । अब हामीले हेर्नु र जान्नु छ– हाम्रो समाज र सामाजिक जीवन कस्तो छ ? कसरी यो व्यवस्थित हुँदै आएको छ ?

हामीलाई थाहा नै छ – हाम्रो परिवारको रहनसहन, बोलचाल श्यामको परिवारको-भन्दा भिन्न छ । यस्तै गरी श्यामको परिवारको रीतिथिति मुकुन्दको परिवारकोभन्दा अलग किसिमको छ । यो भिन्नता किन भयो ? अब यसमा विचार गरौं ।

हाम्रो समाज चार जात छत्तीस वर्णले बनेको छ । विभिन्न वर्ण र जातिको विभिन्न स्वभाव, रहनसहन, रीतिथिति र परम्पराले हाम्रो समाज सिंगारिएको छ । कुनै ठाउँमा बाहुन, क्षेत्री, नेवारहरू-को बसोबास ज्यादा छ भने अर्को ठाउँमा मगर, गुरुङ, राई, लिम्बूहरूको संख्या धेरै छ । यस्तै गरी तराईमा थारू, धिमाल, राजवंशी जस्ता जातिहरूको ठूलो जमात रहेको छ भने हिमाली भेगमा तामाङ, लामा, शेर्पा आदिको प्राधान्य छ । यी सबै जातीय समुदायको संगमबाटै हाम्रो समाज बनेको छ । पूर्वदेखि पश्चिमतिर फर्की हेर्ने हो भने नेपाली समाज किराँती, मैथिली, तिरहुती, मगराती र खसहरूको बेजोड मिलन केन्द्र हो भनिन्छ, जसमा न कुनै ठूला-साना भन्ने भेदभाव छ, न त कसैले नेपाली राष्ट्रियता हुर्काई बढाउनमा अरू कसैकोभन्दा कम योगदान गरेको छ । साँचो कुरा के हो भने यिनै समुदायहरूको सामूहिक एकतामा हाम्रो नेपाल अधिराज्यको निर्माण भएको छ । यसैले नै राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वी-

नारायण शाहबाट नेपाललाई चार जात छत्तीस वर्ण को फूलबारी हो भन्ने दिव्योपदेश बक्सेको हो। अब बुझी हाल्यौं – पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म फैलिएका विभिन्न जात, जाति, धर्म, संस्कृति र परम्परामा आधारित हाम्रो समाजमा कति भिन्नता र कति समानता रहेछ।

जे होस्, नेपाल अधिराज्यभित्र बसोबास गर्ने हामी नेपालीमा जतिसुकै भिन्नता भए तापनि हामीमा एकता छ, सामीप्य छ र आत्मीयता छ। अनि हाम्रो भूत, वर्तमान र भविष्य पनि एउटै भावना, लक्ष्य र नियतिले एउटै झन्डामुनि, एकै छत्रछहारीमुनि निर्देशित छन्। हामी सबै समान रूपले एउटै मातृभूमिमा एकै मात्र राजा र समाजप्रति आश्वस्त भई श्रद्धा, भक्ति र स्नेह राख्दछौं। जुनसुकै धर्म वा मतमतान्तरमा विश्वास गर्ने भए पनि वा जुनसुकै जात जातिभित्र परे पनि र जुनसुकै क्षेत्रमा बसोबास गर्ने भए पनि हामी आदि र अन्तिम रूपमा नेपाली मात्र भई बाँच्छौं। हाम्रो राष्ट्रभाषा नेपाली हो र प्रायशः हामी सबै एक थरीकाले अर्का थरीसँग कुराकानी गर्दा राष्ट्र भाषाको मात्र प्रयोग गर्छौं। यही एकताले गर्दा हाम्रो समाज विविध सांस्कृतिक समूहमा विभाजित भएर पनि हामी सबै एक स्वर, एक लय र एकै तालमा गुञ्जायमान भई बसेका छौं। हाम्रो राष्ट्रिय चरा नौरङ्गी डाँफेमा इन्द्रेणीका झैं विभिन्न रङ्ग नभएका होइनन्, तर यी अनेक रङ्गका चरा एउटै भए झैं हामी नेपाली पनि एकै ढिक्को, एकै माला र एउटै सूत्रमा अविभाज्य भई एउटै देशका सन्तानको रूपमा गाँसिएका छौं र जोडिएका छौं। यही नै हाम्रो समाजको विशेषता हो।

इतिहास पल्टाएर हेर्ने हो भने हाम्रा पुर्खाहरूले विभिन्न समयमा विभिन्न विशेषताहरू हाम्रो समाजका लागि दिएका छन्। शान्तिको गीत गाउने अवसरदेखि लडाईको मैदानसम्ममा पनि नेपाली, नेपाली नै भएर हिंडेका छन्। आफ्नो शिरलाई ठाडो पार्दै आफ्नो राष्ट्रिय उत्थानको अभियानमा पूर्वमा टिस्टादेखि लिएर पश्चिममा सतलजसम्म मात्र होइन, उत्तरमा ब्रह्मपुत्र र दक्षिणमा गङ्गाको किनारसम्म पुगेर उनीहरूले आफ्नो वीरता र शौर्यको प्रदर्शन गरेका छन्। त्यस्तै राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको निमित्त उनीहरू नालापानी र काँगडामा मात्र होइन अनेक गढी, गौंडा र खोंचहरूमा पुगी वीर शहीद हुन पुगेका छन्। नेपाली वीर, इमान्दार र निर्भीक छन् भन्ने कुरा संसारले मान्दै आएको छ। यो हाम्रो समाजको विशेषता नै हो।

हाम्रो समाजको अर्को विशेषता हिजोआज अझ बढी प्रज्ज्वलित हुन पुगेको छ। आफूलाई शान्तिप्रिय बनाउने नेपाली समाज "नेपाललाई शान्ति क्षेत्र" बनाउने आकांक्षामा अग्रसर भएको छ। यसले हाम्रो आत्मामा रहेको मुक्त अभिव्यक्तिलाई विश्व-समाजमा राखिदिएको छ। वास्तवमा मनुष्यमात्रको चाहना नै शान्ति हो भन्ने अन्तरात्माको आवाज विश्व-समाजमा पुऱ्याउन हाम्रो समाज अग्रसर भएको कुरालाई बिर्सिन सकिन्न। यो हाम्रो समाजको अर्को विशेषता हो। विश्वमा सबैसँग मिलेर बस्ने र सबैसँग हाँसेर हिंड्ने हाम्रो स्वभाव छ भने हामी

आफ्नो राष्ट्रिय स्वतन्त्रतामा अकाट्य विश्वास राख्छौं र हाम्रो राष्ट्रिय गौरवको रूपमा आफ्ना राजारानीलाई पूजनीय ठान्दछौं । गरीब भए पनि हामीलाई आफ्नो स्वतन्त्रता प्यारो छ । हामी स्वावलम्बी हुन रूचाउँछौं, आफ्नो विचार अरूमा लाद्न चाहँदैनौं र अरूको विचारबाट पनि आफू लादिन चाहँदैनौं । यी नै हाम्रो समाजका केही विशेषता हुन् ।

हाम्रो सामाजिक जीवन र त्यसका भिन्नताहरू

हाम्रो समाज कस्तो छ ? त्यसका विशेषताहरू के के हुन् ? भन्ने कुराहरूमा हामीले केही विचार गरौं । अब हाम्रो सामाजिक जीवन र त्यसका भिन्नताहरू बारे सोचौं ।

हामीले भनिसक्यौं – हाम्रो समाज चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो । यसबाट पनि हाम्रो समाजमा भएको अनेकताको रूप प्रष्ट हुन आउँछ । यस्ता भिन्नतालाई हामी सर्व-प्रथम धार्मिक दृष्टिकोणबाट हेरौं ।

हाम्रो समाजमा निम्न लिखित दुई धर्मावलम्बीहरूको प्रधानता रहेको छ–

(१) हिन्दू धर्मावलम्बीहरू र

(२) बौद्ध धर्मावलम्बीहरू ।

तर यी दुवै धर्मावलम्बीहरू एउटै सिक्काका दुई रूप भए झैं विशाल हिन्दू धर्मकै हाँगा हुन् भन्ने कुरामा आस्था राख्दै हामी एक अर्काका देवालय, स्तूप वा गुम्बामा गई आफ्नो श्रद्धा भक्ति प्रदर्शन गर्दछौं । धार्मिक सहिष्णुता युगयुगान्तरदेखि चलिआएको नेपाली मुटुको धड्कन हो ।

यस्तै गरी हाम्रो समाजमा अन्य धर्ममा विश्वास गर्नेहरू पनि छन् । जस्तै–

(१) जैन धर्म मान्नेहरू, (३) मुस्लिम धर्म मान्नेहरू र

(२) सिख धर्म मान्नेहरू, (४) ईसाई धर्म मान्नेहरू ।

तर धर्मको आधारमा नेपालमा कुनै भेदभाव छैन । प्रत्येक नेपालीलाई आफ्नो परापूर्व-कालदेखि चलिआएको पूर्वजको धर्म, चाड, रीतिरिवाज मनाउन पाउने पूर्ण स्वतन्त्रता छ । त्यस्तै सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक वा सांस्कृतिक रीतिरिवाज र परम्परामा स्थान र समुदाय हेरी केहीकेही भिन्नता भए पनि नेपाली समाजमा रहेको समन्वयात्मक भाव निम्न लिखित कुराहरूमा प्रतिविम्बित हुन गएको छ । ती हुन्–

(१) देश प्रेम,

(२) राजसंस्थाप्रतिको अगाध आस्था,

(३) समान ऐतिहासिक अनुभूति,

(४) निर्दिष्ट भविष्यको लागि समान आकांक्षा र
(५) राष्ट्रभाषा नेपालीप्रतिको आस्था ।

यी पाँचै कुराहरू नेपाली राष्ट्रिय जीवनका अभिन्न अङ्ग बनिसकेका छन्, जसलाई न त कुनै परिवर्तनले बदल्न सक्दछ, न त कुनै विश्वासले डगमगाउन सक्दछ । हाम्रो राष्ट्रियतालाई हाम्रो समाजले आफ्नै धर्म, संस्कृति र परम्परा अनुरूप आजसम्म जगेर्ना गर्दै आएको छ। जसलाई न त धार्मिक भिन्नताले कुनै प्रभाव पारेको छ, न त सामाजिक, आर्थिक र भौगोलिक भिन्नताले नै कुनै असर पारेको छ । प्रत्येक नेपाली, नेपाली भएर बाँच्न चाहन्छ । धर्म, संस्कृति र अन्य कुराहरूको भिन्नतामा अलग्गिएर होइन, शिरको टोपी, हृदयको भक्ति र मुखको बोलीद्वारा "नेपाली" मात्र भएर ऊ बाँच्न चाहन्छ । यसैबाट नै हामी नेपाली सबैको समानता र विशेषता प्रष्ट हुन्छ ।

अभ्यास

१. समाजको परिचय आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।
२. तपाईंको आफ्नो समाजको विषयमा छोटकरीमा बयान गर्नुहोस् ।
३. समाजको उत्पत्तिका सिद्धान्त के के हुन् ? लेख्नुहोस् ।
४. क्रमिक विकासमा आधारित सिद्धान्त अनुसार समाजको उत्पत्तिको व्याख्या गर्नुहोस् ।
५. समाजका निमित्त आवश्यक तत्वहरू के के हुन् ? भन्नुहोस् ।
६. समाजका आवश्यक तत्वको रूपमा " सेवा र सहयोगात्मक भावना" को स्थान कस्तो छ ? प्रष्ट रूपले बयान गर्नुहोस् ।
७. मानिसलाई समाजको आवश्यकता किन पर्दछ ? लेख्नुहोस् ।
८. "नेपाली समाज चार जात र छत्तीस वर्णको फूलबारी हो" यस कथनलाई आफ्नो विचार-मा व्यक्त गर्नुहोस् ।
९. हाम्रो सामाजिक जीवनमा छाएको धार्मिक सहिष्णुता बारे छोटो निबन्ध लेख्नुहोस् ।
१०. नेपाली समाजमा भएका समानता र विशेषता के के हुन्? आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।
११. "आफूलाई शान्तिप्रिय बनाउन नेपाली नेपाललाई शान्तिक्षेत्र बनाउने आकांक्षामा अग्रसर भएको छ ।" छलफल गर्नुहोस् ।
१२. छोटो टिपोट लेख्नुहोस्

(क) दैवी शक्तिमा आधारित सिद्धान्त (ख) मातृसत्तात्मक सिद्धान्त (ग) खेतीपाती र स्थायी घरबारको युग (घ) सामूहिक संगठन (ङ) राजसंस्थाप्रतिको अगाध आस्था ।

संगठन

परिचय

छात्रवृन्द ! हामी आफ्नो काम सकभर आफैं गर्दछौं। आफैं गर्न नसके घरका दाजु-भाई, दिदी-बहिनी, बा-आमा आदि नातेदारलाई गुहार्छौं । त्यसरी घरका सबै परिवार मिलेर पनि कुनै काम गर्न नसके छिमेकका अरू परिवारलाई सहयोगको लागि बोलाउँछौं। यसरी आफैंले गर्न नसक्ने काम पूरा गर्न अरूको सहयोग लिनेदिने काममा भेला हुने प्रक्रिया नै संगठन हो । संगठनको विषयमा एउटा रमाइलो कथा पनि पढिहालौं ।

कुनै समयमा एक बाबुका पाँचजना छोराहरू थिए । तिनीहरू प्रायः सधैं झगडा गरिरहन्थे। उनीहरूमा मेलमिलापको भावना पटक्कै थिएन । यस्तो स्थिति देखेर एकदिन बाबुले पाँचै छोराहरूलाई आफूकहाँ बोलाई अलग-अलग डोरीलाई चुँडाल्न दिए । प्रत्येक छोराहरूले त्यसलाई सजिलैसँग चुँडाले । त्यसपछि बाबुले पाँचैओटा डोरीलाई एकै ठाउँमा बेरी चुँडाल्नका लागि भने । सबै छोराहरूले पालैपालो त्यसलाई चुँडाल्न कोशिश गरे, तरै चुँडाल्न सकेनन् । त्यसपछि बाबुले भने– पहिले डोरी अगलअलग थियो। त्यसैले तिमीहरूले चुँडाल्न सक्यौ । तर अहिले डोरी एक भएर संगठित भएको छ, त्यसैले तिमीहरूले चुँडाल्न सकेनौ । डोरी जस्तै तिमीहरू पनि एक भएर संगठित भयौ भने कसैले केही गर्न सक्तैन । तर तिमीहरू अलगअलग रह्यौ भने डोरी जस्तै तिमीहरूलाई अरूले चुँडाल्न सक्दछ । त्यसैले संगठित हुनुपर्छ। संगठनमै बल हुन्छ भनी उनले छोराहरूलाई उपदेश दिए । छोराहरू पनि बाबुको उपदेश मानेर संगठित भए । यस दृष्टिबाट संगठनको स्थापना कुनै खास उद्देश्य पूर्तिको लागि हुने कुरामा कसैको दुई मत हुन सक्दैन । मानिसको दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने काममा संगठनको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । गाउँ-घरमा नून, तेल आदि नभई नहुने दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्न साझा संस्था वा यस्तै अरू कुनै संगठनको स्थापना भएमा जनतालाई सुविधा पुग्दछ भने विकास, निर्माणको साथै मनोरञ्जनको कार्य पनि संगठनको स्थापनाबाटै पूरा हुन सक्दछ ।

राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिकपक्षहरूलाई सुदृढ गर्न तथा आफ्नो संस्कृति र परम्परालाई कायम राख्न पनि विभिन्न प्रकारका संगठनहरूको स्थापना भएको हुन्छ । हाम्रो देशका विभिन्न ठाउँहरूमा सञ्चालित गुठी पनि संगठनकै एक रूप हो । मर्दा, पर्दा र एक अर्कालाई मद्दत गर्नु पर्दा गुठियारहरूकै सहायता लिनुदिनु पर्दछ । यसरी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा संगठन मानिसको जीवनको एक अभिन्न जस्तै अङ्ग हुन पुगेको छ ।

संगठनको प्रकार

संगठन दुई प्रकारका हुन्छन्–

(१) स्थायी र

(२) अस्थायी ।

स्थायी संगठनले निरन्तर आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्दै जान्छ र दिन प्रतिदिन नयाँ-नयाँ विचार र कार्यक्रमहरू प्रकाशमा ल्याउँछ ! तर अस्थायी संगठन आफ्नो उद्देश्य पूरा भएपछि स्वतः समाप्त हुन्छ । यसको लक्ष्य सीमित हुन्छ । स्थायी संगठनको लक्ष्य भने असीमित हुन्छ । स्थायी संगठनको रूपमा हामी संयुक्त राष्ट्र संघलाई लिन सक्दछौं भने अस्थायी संगठनको रूपमा कुनै बाँध-पैनी वा बाटो निर्माणको लागि खडा भएको संगठनलाई लिन सक्दछौं ।

संगठनका लागि आवश्यक तत्त्वहरू

प्रत्येक संगठनमा केही कुराहरू अनिवार्य रूपमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । ती हुन्- के, कहाँ, कसले, किन, कहिले, र कसरी गर्ने? यी कुरा निश्चित र निर्धारित रूपले तब मात्र गर्न सकिन्छ, जब संगठनका प्रत्येक व्यक्तिले समन्वयात्मक रूपमा उद्देश्य प्राप्तिको निम्ति उपयुक्त नीति र कार्यक्रमको तर्जुमा गरी अनुशासित रूपले सम्पन्न गर्दछ । त्यसैले कुनै पनि संगठनमा देहाय बमोजिमका तत्त्वहरू अनिवार्य रूपमा हुन्छन्–

(क) व्यक्ति

(ख) उद्देश्य

(ग) नीति र कार्यक्रम

(घ) अनुशासन

(क) व्यक्ति

व्यक्तिबिना कुनै पनि संगठन बन्न सक्दैन । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने व्यक्तिको विकास-को लागि नै संगठनको जन्म भएको हुन्छ । स्कूलको स्थापना विद्यार्थीहरूकै निमित्त

हुन्छ । विद्यार्थी नै नभए स्कूलको कुनै अर्थ नै रहँदैन । त्यसैले व्यक्तिबिना संगठनको कल्पना पनि हुन सक्दैन ।

(ख) उद्देश्य

संगठनको स्थापना कुनै उद्देश्यपूर्ति गर्नाको लागि नै हुन्छ । त्यसैले कुनै ठोस उद्देश्य नभएको संगठन कायम रहन सक्दैन । त्यसै गरी कुनै-कुनै संगठन उद्देश्य पूरा भएपछि समाप्त पनि हुन्छन् । त्यसैले संगठनको स्थापनामा कुनै खास उद्देश्य किटान गरिएकै हुनु पर्दछ ।

(ग) नीति र कार्यक्रम

कुनै पनि संगठनको लक्ष्य हासिल गर्नुअघि त्यसको मूल नीति र कार्यक्रम तयार गरिनु पर्दछ । बिनामूलनीति र कार्यक्रम कुनै पनि संगठनको अस्तित्व सम्भव हुँदैन । तसर्थ संगठनको स्थापना गर्दा त्यसको नीति र कार्यक्रम जति स्पष्ट रूपमा देखाउन सकिन्छ उत्तिकै संगठनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि सजिलो पर्दछ । यस्तो नीति तयार पार्दा भूत, वर्तमान र भविष्यका साथै सर्वोपरि दृष्टिले सबै दूरगामी कुराहरूमाथि पनि विचार गरिएको छ भने त्यसलाई दूरगामी मूलनीति (Strategy) र यसैभित्रको कार्यक्रम कार्यान्वयनमा लिइने व्यावहारिक पक्षको नीतिलाई व्यवहारिक रणनीति (Tactics) भनिन्छ । यी दुवै नीति र कार्यक्रमभित्र संगठनको नियम, विधान र त्यसको सञ्चालन-विधि पनि उल्लेख भएको हुनुपर्छ ।

(घ) अनुशासन

संगठनका प्रत्येक सदस्यले आ-आफ्नो भागमा पर्ने आएका काम र कर्तव्य हरहालतमा गरिछाड्ने अठोट लिनुपर्ने हुन्छ । यस्तो भित्री मनदेखि उठेको अठोटले मानिसको आचरण र व्यवहारलाई निर्देशित र मर्यादित तुल्याएको हुन्छ । यसैको अर्को नाम हो– अनुशासन । यसरी अनेक जीव-जीवात्माहरूको संगठन बारे विचार गर्दा हामी माहुरीको गोलालाई संगठन र अनुशासनको सबभन्दा राम्रो उदाहरणको रूपमा लिन सक्छौं ।

आफ्नो समूहको हित-रक्षा र आफ्नो जातिलाई निरन्तर कायम राख्न माहुरीले आफ्नो प्राणको आहुति दिन किञ्चित् पनि डर नमान्ने मात्र होइन, आत्म-बलिदान समेत गर्न पाएमा आफ्नो जीवनको सार्थकता भेट्टाउँछ । माहुरीमा रहेको अनुशासनको एउटा नमूनामाथि विचार गरौं । माहुरीले बच्चा जन्माउनुअघि आफ्नो गोलाको निम्ति आवश्यक रस र फूलको भोजनको राम्रो हिसाब-किताब गरेर मात्र रानी माहुरीद्वारा फुल पार्ने काम हुन्छ । फूल र रसको कमी भएको खण्डमा कम र बढी भएको खण्डमा

बढी फुल माहुरीले पार्छ । यसरी फूलको गणना र रसको स्थितिलाई हेरेर मात्र आफ्नो सन्तति जन्माउने काम माहुरीबाट हुन्छ । आफ्नो 'घाँटी हेरी हाड निल्नू' भन्ने उखानलाई नपढिकनै चरितार्थ गर्ने माहुरीको जातबाट संसारको सबभन्दा बाक्लो र घना आबादी भएको एशियाका विभिन्न देशहरूका मानव-परिवार तथा समाजले बुझिदिए विश्वको यस भेगको ठूलो सङ्कट टर्ने थियो । संक्षेपमा अनुशासनबिना मानिसको समूह एउटा संगठन नभएर यस्तो भीड हुन्छ, जहाँ मनपरीतन्त्र, अव्यवस्था र अतिवैयक्तिक प्रवृत्तिले समाजलाई नै विकृत तुल्याउँछ ।

उपर्युक्त कुराहरू संगठनका लागि नभई नहुने आवश्यक तत्त्व हुन् । यी चार कुराबिना संगठन विकसित हुनसक्दैन ।

संगठनको आवश्यकता

अब आउँ संगठनको आवश्यकता किन र कसलाई पर्छ ? यस सम्बन्धमा हामी विचार गरौं ।

प्राचीन समयदेखि नै संगठनको आवश्यकतालाई लिएर विभिन्न विचारहरू प्रकट हुँदै आएका छन् । तर पनि सबैको मूल लक्ष्य र निचोड एउटै देखिएको छ-त्यो हो संगठन । यसरी मानिसको इच्छा र आकांक्षाको परिपूर्तिको लागि संगठनको आवश्यकता पर्दछ ।

खास गरी संगठनको आवश्यकता पर्ने मुख्य कारण निम्नि लिखित छन्–

(क) आवश्यकता पूरा गर्न,
(ख) परस्पर सहयोग र सद्भाव कायम राख्न,
(ग) सुरक्षाको व्यवस्था गर्न,
(घ) आफ्नो हित र अधिकारको संरक्षण गर्न,
(ङ) आपनो र समुदायको विकास गर्न र
(च) नयाँ विचारको सृजना गर्न ।

(क) आवश्यकता पूरा गर्न

कुनै पनि व्यक्तिले एक्लै कुनै काम पूरा गर्न सक्दैन । उसका इच्छा र आकांक्षाहरू असीमित हुन्छन् । यस्ता असीमित इच्छा र आकांक्षा पूरा गर्न संगठनको आवश्यकता पर्दछ ।

(ख) परस्पर सहयोग र सद्भाव कायम राख्न

प्रत्येक व्यक्ति समाजमा रहन्छ । समाजमा रहँदा बस्दा उसलाई अरूको सहयोग र सद्भावको आवश्यकता पर्दछ । यसैले सृष्टिको शुरुदेखि नै परस्पर सहयोग र सद्भाव कायम राख्न मानिसले अथक प्रयत्न गर्दै आएको हो । यस्ता प्रयत्नलाई साकार गराउने माध्यम संगठन नै हो । संगठनबिना यो सम्भव हुँदैन ।

(ग) सुरक्षाको व्यवस्था गर्न

मानिसहरू आफ्नो र आफ्ना परिवारको सुरक्षा गर्न चाहन्छन् । समाजमा रहँदा बस्दा उसलाई अरूको सहयोग चाहिन्छ । यो नै सुरक्षाको पहिलो खुड्किलो हो । जबसम्म मानिसले आफ्नो सुरक्षालाई ढुक्क भएर देख्दैन, तबसम्म कुनै पनि ठाउँमा ऊ बस्न र रहन चाहँदैन । यसैले गर्दा मानिसले संगठन खडा गर्छ । वास्तवमा राष्ट्र भन्नु संगठनकै विकसित रूप हो ।

(घ) आफ्नो हित र अधिकारको संरक्षण गर्न

प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो राष्ट्रबाट केही अधिकारहरू पाएको हुन्छ । त्यस बाहेक आफ्नो हितको संरक्षण गर्न उसलाई संगठनको आवश्यकता पर्दछ । संगठनले नै मानिसको भौतिक, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अधिकारको संरक्षण गर्दछ ।

(ङ) आपनो र समुदायको विकास गर्न

मानिसलाई आफ्नो र आफ्ना समुदायको विकास गर्न संगठनको आवश्यकता पर्दछ । मजदूर संगठनले मजदूर समुदायको विकासमा जसरी ध्यान दिन सक्दछ, त्यसरी किसान संगठनले मजदूरको विकास काममा ध्यान दिन सक्दैन । यसरी विभिन्न संगठनमा विभिन्न सम्बद्ध व्यक्तिहरूको उपस्थितिबाट मात्र प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो र समुदायको विकासमा बढी योगदान मिल्न जान्छ ।

(च) नयाँ विचारको सृजना गर्न

संगठनको अर्को उपलब्धि नयाँ विचारको सृजना पनि हो । विभिन्न व्यक्तिहरू मिलेर बनेको संगठनका प्रत्येक कुराहरूमा विचार-विमर्श भई नयाँ-नयाँ विचारको सृजना हुन जान्छ । जहाँ समस्या आइपर्छ, त्यहाँ त्यसलाई हल गर्ने उपाय र विधि पनि आवश्यक हुन्छ । संगठनभित्र छलफल र विचार-विमर्श गर्दा नयाँ युक्ति र विचार पत्तो लाग्ने सम्भावना हुन्छ । यिनै कुराहरूले गर्दा मानिसलाई संगठनको आवश्यकता परेको हो । हाम्रो देशमा विभिन्न वर्ग र समुदायको हित र अधिकारको संरक्षण गर्न विभिन्न वर्गीय संगठनहरूको स्थापना गरिएका मुख्य कारण यिनै हुन् ।

अभ्यास

१. "संगठन नै बल हो" यो कथनलाई व्याख्या गर्नुहोस् ।

२. "एकसरो धागो चुँडाल्न सकिन्छ तर धागो-धागो बाटिएर बनेको डोरी चुँडाल्न सकिदैन" यो उदाहरणबाट के उपदेश पाइन्छ ? भन्नुहोस् ।

३. संगठन भनेको के हो ? आफ्नो शब्दमा छोटकरीमा लेख्नुहोस् ।

४. संगठन कति प्रकारका हुन्छन् ? नाम भन्नुहोस् ।

५. संगठनका लागि चाहिने आवश्यक तत्त्वहरू के के हुन् ? लेख्नुहोस् ।

६. संगठनको उद्देश्य किटान हुनु किन आवश्यक हुन्छ ? भन्नुहोस् ।

७. संगठनको लागि अनुशासन किन चाहिन्छ ? आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।

८. मानिसलाई संगठनको आवश्यकता किन पर्दछ ? खुलस्त गरी लेख्नुहोस् ।

९. तपाईंलाई थाहा भएका संगठनहरूको नामावली तयार गर्नुहोस् ।

१०. ती संगठन मध्ये एउटाको कार्यक्रम बयान गर्नुहोस् ।

११. विद्यार्थी संगठनको उद्देश्य र कार्यक्रम बारे छलफल गर्नुहोस् ।

नागरिक र नागरिकता

परिचय

मानव जातिको इतिहासमा हामी केही सभ्यताका ठूलठूला केन्द्रहरू बारे बराबर पढ्छौं। टाइग्रिस र इयुफ्रिटिज (Tigris and Euphrates) नदीको किनारमा उभिएको मेसोपोटामियाको सभ्यता, नाईल नदीका तटमा खडा हुन पुगेको मिस्री सभ्यता, सिन्धु नदीको किनारमा विकसित मोहनजोद्डो, हरप्पा र तक्षशिलाको सभ्यताका साथै याङसी, व्हाङ्हो र सीक्याङ (Yangtze, Hwang-Ho, Si-Kiang) नदीहरूको हाराहारी फुलेको चीनिया सभ्यताको विषयमा पनि हामी बराबर सुन्छौं ।

यसरी प्राचीन सभ्यताका केन्द्र बिन्दुहरू नदीको किनार वा मुहान अथवा समुद्रका तटमा विकसित हुँदै आएको देखिन्छ । अझै गहिरिएर विचार गर्ने हो भने मानव सभ्यताको विकास ती ठाउँहरूमा विशेष रूपले भएको देखिन्छ, जहाँ जल, थल, आकाश र वायुको उत्कृष्ट संगम बन्न पुगेको हुन्छ । मलिलो माटो, स्वच्छ र प्रशस्त जलका साथै स्वास्थ्यकर हावापानीले सभ्यतालाई हुर्काउँछ र फुलाउँछ । यस्तो थलो विश्वमा भूमध्यसागरको चारैतिर र विशेष गरी त्यसको उत्तरी पाखामा रहेको एड्रियाटिक (Adriatic) र एजियन (Aegean) समुद्र किनारमा पर्छ । प्राचीन ग्रीस र रोमको सभ्यता यसैको परिणाम हो । हुन त मध्यपूर्वको फारसी सभ्यताको साथै अरब जातिहरूको सभ्यता पनि कम महत्त्वको होइन, तापनि आधुनिक सभ्यताको विकासमा, खास गरी युरोपेली र अमेरिकाली सभ्यताको विकासमा ग्रीसेली र रोमनेली सभ्यताले निकै महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको छ। यसमा पनि ग्रीस, टर्की र तिनीहरूको पनि पुर्ख्यौंली मिश्रको हाराहारी क्षेत्रहरूमा सभ्यताका केन्द्रका रूपमा निकै राम्रा-राम्रा नगरहरूको स्थापना हुन पुगेको थियो । यस्ता धेरै नगरहरू स्वशासित र स्वतन्त्र नगरको रूपमा यत्रतत्र विभिन्न टापूहरूमा समेत विकसित भएका थिए । यिनलाई ल्याटिन भाषामा Civitas वा Civitat भनिन्थ्यो भने त्यस्ता राज्यहरूलाई Civitatis र त्यहाँका बासिन्दालाई Civis भनिने गर्थ्यो । यही Civis भन्ने शब्दबाट अंग्रेजी

भाषामा Civil, Civilisation, Citizen जस्ता शब्दहरूको उत्पति भएको हो । हाम्रो नेपाली भाषामा पनि हामीले नगरबाट नागरिक बनाएका छौं, तर Civilisation को अर्थ जनाउने शब्द भने नेपाली भाषामा अर्कै छ, त्यो हो – सभ्यता । सभ्य, Civis र Civilisation भन्ने शब्दहरूमा निकै समानता रहेको छ । वास्तवमा नागरिक भन्नाले कुनै जन्मजात वा नगर राज्यमा बस्ने यस्तो अङ्गीकृत व्यक्तिलाई जनाउँछ, जसले राज्यप्रति बफादार हुनुको साथै राज्यबाट संरक्षण र आवश्यक परेमा राज्य सञ्चालनको निम्ति आफ्नो मत खसाल्न सक्ने अधिकार समेत प्राप्त गरेको हुन्छ । त्यति बेला आजको जस्तो व्यापक राज्य-सञ्चालनको व्यवस्था थिएन । नगर क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने दासदासी र विदेशीहरू बाहेक सबै व्यक्तिहरूलाई नागरिक भनिन्थ्यो ।

आधुनिक ग्रीसलाई त्यति बेला एट्टिका (Attica) भनिन्थ्यो भने त्यसका छर-छिमेकमा यस्ता अनेक नगर राज्यहरू थिए, जसमध्ये मेसेडोनिया (Mecedonia), कोरिन्थ (Corinth), ओलम्पिया (Olympia), एथेन्स (Athens), थीब्ज (Thebes), डेल्फी (Delphi) र स्पार्टा (Sparta) विभिन्न कारणवश प्रख्यात थिए । यी नगरका वासिन्दाहरूले आफ्नो शहर राज्यलाई Metro-Polis भन्थे । Metro-Polis दुई भिन्न शब्दले बनेको संयुक्त शब्द हो । Metro को अर्थ हो मातृ अर्थात् आमा । Polis को अर्थ संस्कृतको पुरसँग पच्चीसै आना मिल्छ । वास्तवमा यही Polis भन्ने शब्दबाट Polity राज्य-व्यवस्था, Politics र Police भन्ने शब्दहरू जन्मेका हुन् । हामीले मातृभूमि भने झैं यिनीहरू पनि आफ्नो नगरीलाई मातृ-पुर भनेर ज्यादै ममता, स्नेह र भक्ति देखाउँथे । यस्तो नगर राज्य योजनाबद्ध विकास र सौन्दर्यको अनुपम नमूना नै हुन्थ्यो । ग्रीसको

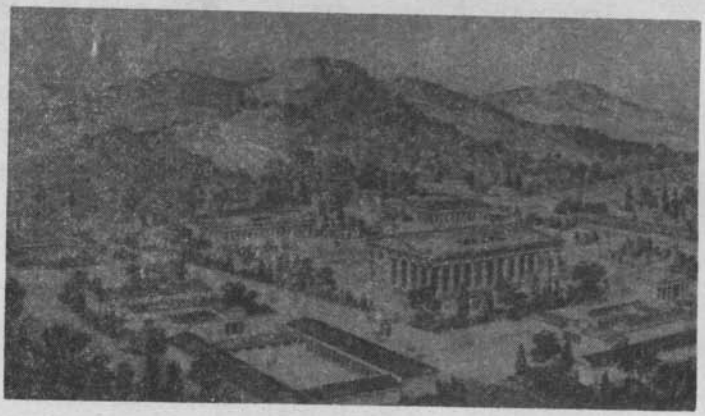

एथेन्सको
एक्रोपोलिस
नगरको एक भाग

एउटा नगर राज्य एथेन्सको एक्रोपोलिस (Acropolis) लाई नै लिऊँ । शहरको सबैभन्दा माथिल्लो भागमा पार्थेनन (Parthenon) भन्ने हाम्री सरस्वती जस्तै कुमारीको मन्दिर भव्य रूपमा त्यहाँ खडा हुन्थ्यो भने त्यसको नजीकै वास्तुकला र मूर्तिकलाले झकिझकाउ भएको एक विशाल किल्लाले घेरिएको एक भव्य राजप्रासादले आफ्नो नगरको गौरव र शोभालाई प्रदर्शन गर्थ्यो । उसको नजीकैको एक पाखोमा सैनिक गारदले सुरक्षाको महत्त्व जनाउँथ्यो भने अर्को भिरालो पाखोमा त्यही एक्रोपोलिसको तलतिर खुला आकाशमुनि प्राकृतिक ढिस्कोमा नगरका सबै बासिन्दाहरूले आनन्दसाथ बसी हेर्ने, सुन्न सक्ने रङ्गशाला, काव्य तथा नाचघरहरू (Stadium, Odeum, Colosseum र Amphitheatre) ले त्यस नगरीलाई

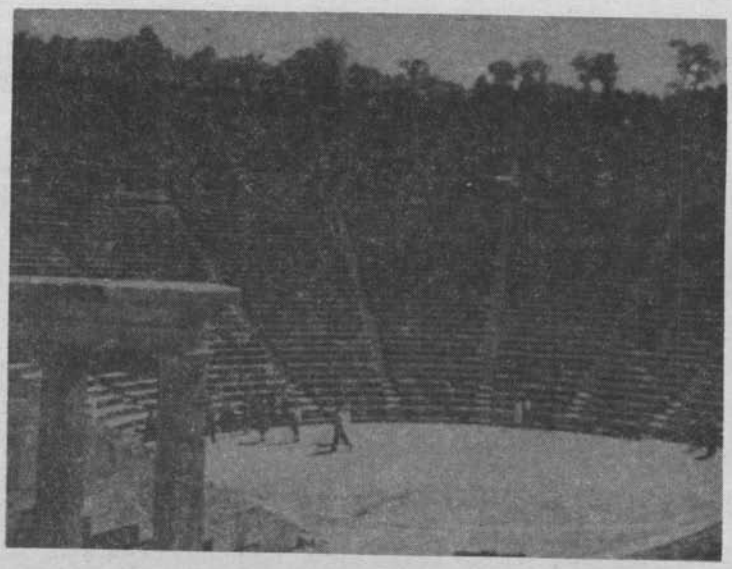

प्राचीन
एम्पिथिएटरको
भित्री भाग

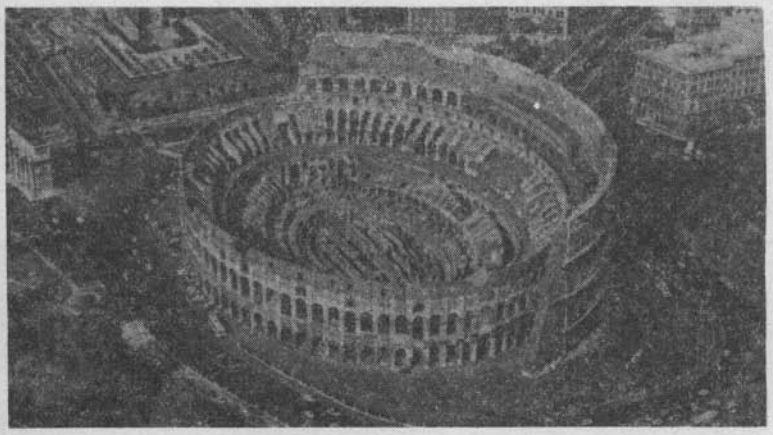

भग्न
कलोसियमको
एक दृश्य

शोभायमान पारेको हुन्थ्यो । तल्लो मैदानी भागमा Agora भनिने शानदार बजारको केन्द्र समुद्रको किनारसम्म फैलिएको हुन्थ्यो । सीधा एक कुनाबाट अर्को कुनासम्म नदी जस्तै बगेका सडकहरूले यस नगरीको विशालता देखाउँथ्यो भने सडकका दायाँबायाँका ठूल-ठूला रूखहरूले सडकको सौन्दर्यलाई झनै मनमोहक बनाएको हुन्थ्यो । नगरवासीहरूको सुस्वास्थ्यको लागि लगभग प्रत्येक वडामा व्यायामशाला (Gymnasium) रहन्थ्यो भने स्वच्छताको निम्ति सार्वजनिक स्नानागार र शौचालय पनि हुन्थे । शहरको भित्रभित्र जमिनमुनि शरीरभित्रको आन्द्राभुँडी झैं ठूलठूला ढल-निकासहरू (Sewerage) बनाइएका हुन्थे, जसबाट सडक वा कतै पनि फोहरमैला देख्न पाइन्नथ्यो । यस्तै उनीहरूले एकातिर आफ्नो इतिहासलाई दर्शाउने संग्रहालय (Museum) राखेका हुन्थे भने कतिपय ठाउँहरूमा संगीतशाला (Conservatorium) पनि बनाएका हुन्थे । त्यस्तै एक वडा र अर्को वडा, एक टोल र अर्को टोल जोडिने ठाउँमा अत्यन्त राम्रो सार्वजनिक पार्क, बगैंचा र रूखका सुन्दर छहारीहरू खडा गरी स्वच्छता, सुन्दरता र पवित्रताका प्रतीकहरू प्रस्तुत गर्थे । साँच्चै भन्ने हो भने नगरभित्र बसोबास गर्ने प्रत्येक बासिन्दाहरूको शारीरिक, बौद्धिक र आध्यात्मिक सन्तुष्टिका साथै सौन्दर्य र मनोरञ्जनको निम्ति आवश्यक पर्ने सबै सुविधाहरूको व्यवस्था नगर राज्यमा गरिएको हुन्थ्यो । यसैले उनीहरू आफ्नो नगरीलाई आमा समान ममता राख्दै आफ्नो समुदायका प्रत्येक विकास कार्यक्रमहरूमा व्यस्त रहन्थे ।

नगरका बासिन्दाहरूको सुख, सुविधा, न्यायनिसाफ तथा दैनिक जीवनका समस्या समाधान गर्ने नियम, कानून बनाउने र बाह्य आक्रमणको समयमा युद्ध गर्ने परिपाटी एवं आफ्नो निम्ति प्रत्येक दिनको शासन चलाउने सम्बन्धमा नगरका बासिन्दाहरू एकै ठाउँमा भेला भई छलफल-द्वारा निर्णय गर्दथे । यसरी नगरको रूपमा रहेको स्वतन्त्र र सार्वभौमसत्तासम्पन्न राज्यको

शासनको बागडोरदेखि लिएर प्रत्येक काम कारवाईमा कानून बनाउने, नीति निर्धारण गर्ने र कार्यक्रम तर्जुमा गरी दैनिक शासन चलाउन निर्णय लिने अधिकारलाई नागरिकता भनिन्छ ।

मानवजातिको सभ्यताको विकासको क्रममा हामीले कसरी नगर राज्यबाट नागरिकता र नागरिकको विकास भयो भन्ने कुरा बुझ्यौं । अब हामी कुनै देशको नागरिक बारे राम्ररी विचार गरौं । एक सर्वसाधारण नेपाली नागरिकलाई नै लिऊँ । पहिले उसको वेश-भूषामा विचार गरौं । नेपालीले लाउने सुरुवाल मुगल वेश-भूषाको अलि टाढाको सलवारको नक्कल हुन सक्छ। उसको तना बाँध्ने दौरा शायद राजपुतानाको एक जमानाको वेश-भूषाको नक्कल हुन सक्छ । यी दुइओटा मिलाएर हामीले मयलपोस बनायौं भने शायद टर्कीबाट उत्पत्ति भएको टोपीलाई आफू सुहाउँदो काटछाँट गरी आफ्नो शिरमा लगायौं । अनि यस लवाइमाथि बेलायत वा फ्रान्स वा भनौं युरोपेली ज्याकेटलाई कोटको रूपमा थपी एक अर्को नेपालीपन जोड्यौं । यस तस्वीर-लाई मूर्त रूप दिन हामीले ठाउँ-ठाउँबाट मोजा र जुत्ता पनि लगाई नक्कल गरयौं । यसरी नेपाली पोशाकलाई विशुद्ध रूपमा हेर्ने हो भने यसमा आफ्नोपन संभवतः छैन । तर माहुरीले विभिन्न फूलहरूबाट रस बटुली महको चाका बनाए झैं हामीले पनि आफूलाई मिल्ने गरी भिन्न-भिन्न वेश-भूषालाई अपनाउँदै आफ्नो बनायौं । साथै आफ्नो वेश-भूषालाई मौलिक रूप दिई नेपालीपनमा ढाल्यौं । यसरी विभिन्न वस्तुहरूलाई आफूमा समाहित गर्ने प्रवृत्ति कुनै जाति वा राज्यको आफ्नो मौलिकता र विशेषता हो । यसैमा उसको आफ्नोपन र विशिष्टता लुकेको हुन्छ र यसैबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको उत्पत्ति हुन्छ ।

यसप्रकार भिन्नभिन्न ठाउँहरूको वस्तुलाई जोडने संगम थलो प्राचीन इतिहासमा नगर राज्य हुने गर्थ्यो । किनकि नगर नै एक यस्तो थलो थियो, जहाँ विभिन्न गाउँठाउँका मानिस-हरू भेला भई एक अर्काका वस्तु-भाउ, विचार-व्यवहार आदिको आदानप्रदान गर्दथे, एक अर्काको कुरा सुन्दथे, चीजबीज बारे बुझ्दथे र परस्परका विचारहरूबाट नयाँ कुराहरू सिक्ने मौका प्राप्त गर्थे । भिन्न-भिन्न व्यक्तिहरूको बेग्लाबेग्लै खालका विचार, आचार, चीजबीज र वेश-भूषालाई आफूमा समावेश गरी आफ्नो सभ्यता फुलाउने मौका नगरवासी नागरिकले पाउने गरेकोले पनि मानव-सभ्यता र नगरको बीचमा एक अकाट्य सम्बन्ध हुन पुगेको हो ।

नगर राज्यबाट नागरिकता, नागरिक र नागरिक शास्त्रको मात्र जन्म भएको होइन, सभ्यताको मूल थलो नै नगर भएकोले यसको महत्त्व राम्ररी बुझ्नका लागि यहाँ सविस्तार वृत्तान्त दिइने चेष्टा गरिएको हो।

विश्वमा दिनपर दिन भैरहेको परिवर्तन वैज्ञानिक विकासको कारणले गर्दा सानासाना राज्यहरू क्रमशः विलीन हुँदै गए र विशाल राज्यको स्थापना यत्रतत्र हुन थाल्यो । यस कुराको

प्रमाण हाम्रो देशमा पनि पाइन्छ । वि. सं. को उन्नाईसौं शताब्दीको शुरूमा नेपाल अधिराज्यमा बाईसी, चौबीसी अनेकौं राज्यहरू कायम रहेका थिए । काठमाडौं उपत्यकामा मात्र तीन राज्यहरू (काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुर) थिए । वि. सं. १८२५ मा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले यस्ता सानातिना सबै राज्यहरूलाई मिलाई विशाल नेपाल अधिराज्यको स्थापना गर्ने कामको थालनी गरिबक्सेको हो ।

वर्तमान समयमा एउटा राज्यको सीमाभित्र बसोबास गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई त्यस राज्यको नागरिक भनिन्छ । प्राचीन समयमा जस्तो दास-दासीलाई नागरिक नमान्ने प्रचलन पनि लोप हुँदै गयो । तर कुनै एक देशको व्यक्ति अर्को देशमा जाँदैमा त्यो देशको नागरिक भने हुन नसक्ने व्यवस्था प्रत्येक राज्यमा गरिएको हुन्छ । प्रत्येक राज्यले आफ्नो देशको नागरिक हुनको लागि केही शर्त राखेको हुन्छ, जसलाई पूरा गरेपछि मात्र उसलाई त्यो देशले आफ्नो देशको नागरिक मान्दछ ।

असल नागरिकका गुणहरू

नानी हो ! कल्पना गर्नोस् ! तपाईंको परीक्षाको समय ज्यादै नजीक आएको छ । तपाईं एकाग्रचित्तले आफ्नो अध्ययनमा ध्यानमग्न हुन चाहनुहुन्छ । तर दुर्भाग्यवश तपाईंका एक जना छिमेकी यस्ता छन्, जसले ठूलठूलो स्वरमा रेडियो घन्काई अरूलाई बाधा पुऱ्याइरहेका छन् । अब अध्ययनशील तपाईंजस्तालाई कति गाह्रो साँगुरो परयो– आफैं विचार गर्नुहोस् । छटपटाउँदै तपाईं यस्तो छिमेकीको चाहना गर्न पुग्नु हुन्छ, जसले अरू कसैलाई बाधा नपारी सानो स्वरमा आफ्नो निम्ति मात्र रेडियो बजाओस् । आफ्नो स्वार्थ मात्र होइन, पराइको सुख सुविधामा ध्यान पुऱ्याउनु पनि नागरिक शास्त्रको पहिलो पाठ हो र असल नागरिकको निम्ति नभई नहुने सर्वोपरि गुण हो । जसले अरूको मर्का बुझ्दैन, अरूको स्वार्थ र सुविधालाई धक्का मात्र पुऱ्याउन खोज्दछ, त्यो असल नागरिक कदापि हुन सक्दैन । कुनै व्यक्ति असल नागरिक हो होइन भन्ने मापदण्ड एउटै मात्र हुन सक्दछ । त्यो हो–जसले अरूको उचित हित, चाहना र मर्कालाई बुझेर र त्यसलाई धक्का पुऱ्याउन कुनै अवाञ्छित व्यवहार र आचरण गर्दैन ।

अब समाजमा हुने दुई चार घटनाहरूको पनि विवेचना गरौं । तपाईं कतै बसबाट जान हतारमा हुनुहुन्छ, त्यस्तै अरू कैयौं यात्रीहरू पनि । तपाईंहरू पंक्तिबद्ध रूपमा खडा हुनुहुन्छ । एउटा मोटो, बलियो मानिस अकस्मात आई बीचैमा अरूलाई उछिनेर अगाडि बसभित्र पस्न खोज्छ । त्यो मोटो बलियो मानिस खराब नागरिकको उदाहरण हो भने बसभित्र टनाटनसित भरिएका बेलामा कुनै वृद्ध, बालक, अशक्त वा कमजोर व्यक्तिका लागि आफूले बसेको सिट छाडी जसले बसाउँछ, ऊ नै असल नागरिकको राम्रो उदाहरण हो ।

यस्तै कुनै ठूलो मेला-पर्वको बेलामा कुनै मन्दिरमा दर्शनको निम्ति मानिसहरूको ठूलो घुईंचो लागेको छ । त्यसैले केही मानिस मिलेर पंक्तिबद्ध रूपमा खडा हुन्छन् । पालैपालो एकएक जना गरी लाममा बस्नेहरूले देवीदेवताको दर्शन गर्न पाउँदछन् । यत्तिकैमा एक जना ठूलो बलियो मानिस आई त्यो पंक्तिलाई तोड्छ र जबर्जस्ती अरूलाई पन्छाएर वा धकेलेर मन्दिरभित्र पस्ने मात्र होइन, घण्टौंसम्म देवताका सामुन्ने पूजा वा पाठ गर्दछ। के यस्तो व्यक्ति भद्र नागरिक मानिन्छ ? उसलाई लाममा उभिने प्रत्येक व्यक्तिले त्यस्तै व्यवहार गरे भने उसले वा अरूले दर्शनको निमित्त आफ्नो पालो भेट्टाउलान् ? यसरी अरूको समय खेर फाल्ने, अरूको पालो मिच्ने, कानको जाली फुट्ने गरी हर्न बजाउने र संक्षेपमा अरूको हितलाई बेवास्ता गर्ने मानिस सामाजिक संस्कृतिको दृष्टिकोणले खराब नै मानिन्छ ।

त्यसै गरी धारामा पानी भर्न जाँदा अरूको पालोमा आफ्नो मात्र गाग्री भर्न खोज्ने, सो गर्न नदिए झगडा गर्ने तम्सने व्यक्ति असल नागरिक होइन । त्यो त झगडालु तत्त्वमा गनिन्छ । तर यसभन्दा पनि खराब व्यक्ति ती हुन्, जो आफूलाई चाहिने पानी लिइसकेपछि धारो खुलै राखी पानी छाडेको छाड्यै गर्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरू अरूको हितलाई मात्र हानि पुर्‍याउने होइनन्, अन्ततोगत्वा आफ्नो हितलाई समेत हानि पुर्‍याउने समाज विरोधी तत्त्व हुन् । यसरी समाज विरोधी व्यक्ति ती पनि हुन्, जो पानी पँधेराका छेउछाउका रूखहरू काटी मास्छन्, जङ्गलभित्र बास बस्दा वा वनभोज गर्दा रूखपातलाई डढेलो लगाउँछन्, नदीमा दिसापिसाब र फोहोरमैला गर्छन् वा बाटामा हिंड्ने बटुवाहरूको कुनै वास्ता नगरी फोहोर कसिङ्गर झ्यालबाट फाल्दछन् ।

बाटोमा उज्यालो पार्न राखिएका चिम फुटाली हिंड्ने, टेलिफोन र बिजुलीका तारहरू चोरी गर्ने तम्सने, बाटाको छेउछाउलाई शौचालय बनाउने, आफ्नो गाई-वस्तुलाई छाडा गरी अरूको खेतबारी मास्ने, छरछिमेकी र अरूको बारीका फलफूल चोर्ने, मन्दिरहरू फोहोर पार्ने, मूर्ति चोरी गर्ने, घूसखोरी, भ्रष्टाचार र अनैतिक काम गर्ने, मादक पदार्थ सेवन गरी मनपरी सवारी हाँक्ने आदि केही यस्ता समाज विरोधी कामका नमूना हुन्, जसले देशलाई अधोगतितिर लान्छ । यस्तै डरलाग्दा काम हुन्– चोरी कस्तुरी मार्ने, गैंडाको खाग चोर्ने, तस्करी व्यापार गर्ने, निषिद्ध क्षेत्रभित्र शिकार गर्ने अनि अवैध रूपले वन फँडानी गरी देशको प्राकृतिक संतुलन-लाई सधैंका निम्ति बिगार्ने । यस्ता कामहरू राष्ट्रघातक कार्य हुन् र यस्ता कारवाईको रोकथाम गर्नु असल नागरिकको कर्तव्य र गुण हो।

तर सबैभन्दा ठूलो देशद्रोहको काम हो– देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता र राष्ट्रिय एकतालाई कुनै पनि किसिमले कुठाराघात गर्नु। साम्प्रदायिकतालाई बढावा

दिनु, राष्ट्रिय एकतामा धक्का पुग्ने गरी जातीयताको भावलाई बढावा दिनु, मातृभूमिलाई टुक्र्याउने काम गर्नु र आफ्नो राष्ट्रिय हितलाई छोडेर अरू राष्ट्रको हितलाई मात्र प्रश्रय दिनु समाज घातक काम हुन् । स्वदेशको प्रतिरक्षा र आन्तरिक सुरक्षा सम्बन्धी गोप्य कुरा वा भेद विदेशीहरूसित खोल्नु, स्वदेशको हितलाई चटक्क बिर्सेर विदेशी भावना, सिद्धान्त र नीतिको अन्धानुकरण गर्नु, वन-जङ्गल, नदी-नाला, पहाड-पर्वत जस्ता प्राकृतिक सम्पदाका साथै सीमा इलाकाको आफ्नो भूमिलाई विदेशीको पञ्जामा पार्नु, विदेशीकै हा-हा र लहैलहैमा लाग्नु, त्यस्तै देश, नरेश र जनविरोधी हुनु सबै राष्ट्रघातक काम हुन् । यसरी राष्ट्रघाती काम कारवाईको घोर विरोध गर्नु असल नागरिकको गुण हो, कर्तव्य हो ।

असल नागरिकको सर्वोच्च गुण हो– देशभक्ति, राजभक्ति र समाजभक्ति । यिनैको उत्थान र हितमा उसले आफ्नो विकासको बाटो भेट्टाएको हुन्छ । एउटा उदाहरण लिऊँ । देशलाई राम्रो पार्न कैयौं नागरिकहरू मिलेर सार्वजनिक पार्क र बगैंचाको निर्माण गर्छन् । यो बगैंचा र पार्क कुनै व्यक्तिको नभएर सबैको हो– देश, नरेश र समाजको । क्षणभरको लागि कल्पना गरौं – यस्तो साझा बगैंचालाई हामी सबै मिलेर एक सुन्दर ढाँचामा विभिन्न डयाङ, तह, चउर, वृक्ष र लताहरूको साथै विभिन्न रङ्ग र जातका फूलहरूलाई सुनियोजित ढङ्गले उमारी राम्रा आकार-हरूमा सजाई खडा गरयौं । अनि हामीले यसको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि एक योजना र कार्यक्रम बनायौं । यो बगैंचा सबैको साझा भएको हुनाले यसको हेरचाह गर्नु हामी सबैले आफ्नो कर्तव्य ठान्यौं । अनि हामी सबैले मिलेर यस बगैंचाका विभिन्न स्थलहरूमा सूचना पाटी राख्यौं । यो सूचना पाटीमा कुन-कुन समयमा के कति पानी फूलको बिरुवामा दिनु पर्छ र तोकिएको समयमा हामी मध्ये जो कोहीले पनि त्यो काम गर्नेदेखि लिएर फूल गोड्ने, मलजल दिने, फुलेको फूल नटिप्ने, फोहोरमैला नगर्ने र हरियो चउरको दुबो नमासी सुरक्षित राख्ने भन्ने कुराहरू समेत उल्लेख गरी त्यसको अनुसरण गरयौं भने त्यो फूलबारी कति राम्रो होला ! यसै गरी हामीले बगैंचाका ठाउँठाउँमा विभिन्न जातका रूख-बुटयानहरूलाई विभिन्न आकारमा काटी सजाउने, स-साना जलाशयहरू बनाउने, वर्षायाममा ओत लाग्न आवश्यक छहारीको व्यवस्था गर्ने, कतै ढुङ्गाको आकर्षक नमूना बनाउने त कतै घुम्ती बाटो, कतै पानी बग्ने झरना त कतै स-साना पुल, अनि कतै पोखरीका तरङ्गहरूसित लुकामारी खेलेका रङ्गीबिरङ्गी स-साना माछा-हरू पाले सो बगैंचा कति मनमोहक होला ! अनि यसमा नजीकैको नदी वा झरनाबाट बिजुली निकाली हजारौं तारा जस्तै टिलपिल बल्ने बिजुलीका बत्तीले सजाउन पाए अझ कति रमणीय होला ! वास्तवमा संसारको सबभन्दा राम्रो हिमाली श्रृंखलाको छहारीमा सृजना भएको शान्त रमणीय हाम्रो देश एउटा प्राकृतिक बगैंचा नै हो, जसलाई हामी देवभूमि पनि भन्छौं । यस्तै बगैंचाको परिकल्पना गरी त्यसलाई चार जात छत्तीस वर्णका फूलहरूले सिंगार्ने आकांक्षा राखिबक्सी राष्ट्र निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट हुकुम भएको हो–

"मेरा साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होइन, चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो, सबैलाई चेतना भया ।"

नेपाल र नेपाली भन्ने भावनाको श्रीगणेश गर्ने राष्ट्र-निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराजको यो परिकल्पना अनुरूप आजको नेपालरूपी बगैंचालाई हामीले अद्वितीय बनाई सिंगार्नु परेको छ । यसको निम्ति हामीले आफ्नो वनसम्पदा र प्राकृतिक वातावरणको रक्षा गर्दै हाम्रा नदी-नालाहरूबाट बिजुली निकाली कृषि, वन, ढुङ्गा, खनिज पदार्थ र हाम्रो प्राकृतिक साधनमा आधारित अनेक उद्योगहरूको स्थापना गर्नु परेको छ । अनि यो सुन्दर देशलाई फोहोर, मैला, दुर्गन्ध र नारकीय बनाउने प्रवृत्तिहरूबाट बचाई स्वर्ग समान बनाउनु परेको छ ।

वास्तवमा कुनै पनि मानव समुदायको सभ्यता र संस्कृतिको तह नाप्ने मापदण्ड एउटै मात्र हुन्छ । जुन समाजमा व्यक्तिले समुदायको हितमा आफ्नो हित देख्छ, सामाजिक स्वार्थमा आफ्नो स्वार्थ भेट्टाउँछ , त्यो समाजको संस्कृति र सभ्यताको स्तर उच्च कोटिको मानिन्छ । त्यसैले हामी पनि ज्यादै वैयक्तिक, स्वार्थी र अहङ्कारी नबनी समुदायको कल्याणमा आफ्नो पनि कल्याण हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न राम्रै गरी समर्थ हुनु परेको छ ।

नेपाली इतिहासको स्वर्णिम युगमा हाम्रो समाज के कस्तो थियो, के कति कारणले त्यसलाई सुनौलो युग भनिन्छ र हामी त्यस गौरवशाली युगलाई फेरि ल्याउन सक्छौं वा सक्दैनौं भन्ने कुरा बारे विचार गर्नु पनि असल नागरिकको कर्तव्य हुन आउँछ । नेपालको ऐतिहासिक सुनौलो युगमा नेपाली वास्तुकला, मूर्तिकला, काष्ठकला, धातुकला र चित्रकला आदिको विकास

भएको मात्र थिएन, त्यति बेला समाजका प्रत्येक परिवार र व्यक्तिहरूले जनसाधारण सबैको निम्ति सुन्दर ढुङ्गेधाराहरू, कलात्मक मन्दिर, पाटी-पौवा, विहार र स्तूपहरूको साथै स्वच्छ सडक र ढलनालहरूको पनि सुव्यवस्था गरेका थिए। यसै गरी प्रत्येक गाउँ र नगरका बासिन्दा-हरूले आफैं मिलेर वन-जङ्गलको सुरक्षाको सुप्रबन्ध मिलाएका हुन्थे ।

वास्तवमा हाम्रो धर्ममा स्वच्छ जलको अत्यन्त ठूलो महत्व रहेको छ। जलले स्वच्छता प्रदान गर्ने मात्र होइन, जलबाटै जीवनको उत्पत्ति र संरक्षण पनि भएको हुन्छ। यसैकारणले होला हामी हाम्रो धर्मअनुसार बर, पिपल र शमीका रुखहरू मात्र रोप्दैनौं, उनीहरूको बिहेबारी समेत गरिदिन्छौं । त्यसैगरी आँप, अमला, केरा र बाँसहरू नभई हाम्रो पूजाआजा पनि चल्दैन । वास्तवमा प्रत्येक रुखका झाडीले केही थोपाहरूको भएपनि सानो जलाशयको काम गरेको हुन्छ। संक्षेपमा, बोट-वृक्षको महत्त्व नेपालको भूगोलमा अरू देशकोभन्दा बढी छ । रुख झारपातले हाम्रो निम्ति जल सञ्चय मात्र होइन, हाम्रो प्राकृतिक वातावरणलाई नै स्वच्छ सुरक्षित राख्दै हामी र अन्य जीवात्माहरू समेतलाई जल, मल, र जीवन नै प्रदान गर्दछ। त्यसैले हामीले बितेको सुनौलो युगको मात्र होइन, भावी सुनौलो युगमा पनि विश्वास लिने हो भने नेपालको भूक्षयलाई रोकी नेपाललाई वनस्पतिको स्वर्ग बनाउनु पर्ने कुरा बेलैमा बुझ्नु असल नागरिकको महत्त्वपूर्ण कर्तव्य हुन आउँछ। यस्तो समाजको विकासमा योगदान गर्नु असल नागरिकको गुण हो, कर्तव्य हो ।

सारांशमा, आफ्नोभन्दा अर्काको पीर मर्का बुझ्नु, स्वदेशप्रति ममता राख्नु, वनस्पति, बोट-वृक्षको संरक्षण गर्नु, समष्टिको हितमा आपनो हित सुरक्षित भएको देख्नु, कर्तव्य गर्नाले नै अधि-कार पाइन्छ भन्ने कुरा बुझ्नु, वैज्ञानिक तरीकाले सोच्ने बानी बसाल्नु र मानव मात्रलाई आफ्नै बन्धु मात्र होइन, मानिसबाटै कतै गल्ती हुन्छ भन्ने ठानी सहिष्णुता र सहानुभूति दर्शाउनु नै असल नागरिकमा नभई नहुने केही गुण हुन् ।

असल नागरिक बन्नमा बाधाहरू

नानी हो ! कुनै एउटा डाँडाको काखमा एउटा गाउँ छ । डाँडाको सिरानमाथि सयौं वर्ष पुरानो एक जङ्गल छ । यस जङ्गललाई त्यस गाउँका बासिन्दाहरूले आफैं मिली सुरक्षा गर्छन् । यस जङ्गलका बोट-बिरूवाहरूले सञ्चय गरेका पानीका थोपाहरूबाट एक मूल नै बनी त्यस गाउँलाई जल प्रदान गर्छ भने त्यस गाउँका खेत-पाखाहरूलाई जङ्गलले सधैं रसिलो मात्र होइन, वर्षा याममा डाँडामाथिबाट बग्ने पतझरहरूबाट मलिलो पनि पार्छ । त्यस जङ्गलको सुरक्षा गर्नका लागि गाउँका बासिन्दाहरू मिलेर गाउँ पञ्चायतको जिम्मामा छाड्छन् र गाउँ पञ्चायतले पनि त्यहाँ कुनै हरियो काठपात काट्न नपाइने तर पालै-पालो गरी

जीर्ण भएका ढलेपडेका, सडेगलेका झारपातहरू काटी बटुली जम्मा गर्न पाइने र पालैसित वनका विभिन्न क्षेत्रहरू बनाई गाउँले सबै मिलेर वर्षा याममा वृक्षरोपण गर्ने नियम र कार्यक्रम बनाउँछन्। यसरी त्यो गाउँको सुन्दरता र उर्वरता बढाउने मात्र होइन, यसलाई भूक्षय र पहिरोबाट समेत बचाउने काम पनि जङ्गलकै सुरक्षाबाट हुन्छ ।

अब कल्पना गरौं, कुनै दुर्भाग्यवश त्यस गाउँमा खालि खिचातानी भई एक-एक परिवार मिलेर आफ्नो गाउँको सिरानमा रहेको जङ्गल बेमाख गर्ने काममा तँछाड मछाड हुन्छ। गाउँ पञ्चायत हेरेको हेर्यै हुन्छ, तर केही वर्षभित्रै एक ठूलो वर्षापछि भीषण पहिरो गई गाउँका कैयौं बासिन्दाहरूको घरखेत र पाखोबारीको साथै जीउधन समेतको दुःखदायी रूपले हानि र अन्त हुन्छ । माथिका दुई उदाहरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने जहाँ मानिसले प्रकृतिको नियमलाई बुझी ज्ञान र विवेकले काम गर्छ, त्यहाँ मानिस सुखी हुन्छ । तर जहाँ ज्ञानको ठाउँमा अज्ञान हुन्छ, कर्मको ठाउँमा अकर्मण्यता हुन्छ, दुःखविपद् र शोक पनि त्यहीँ हुन्छ। असल नागरिक बन्नमा बाधा दिने मूल-तत्व अज्ञान हो।

बौलाहा कुकुरको टोकाइबाट हुने खराबीबाट बचाउन समयमै एन्टिरेबिज सुई नदिए मृत्यु अवश्यम्भावी मात्र होइन, त्यो मृत्यु अत्यन्त पीडादायी र अपरिहार्य पनि हुन्छ । यस कुराको राम्रो ज्ञान भए मानिसहरू सुई नदिई कसैले कुकुर पाल्दैनथे र भुस्याहा कुकुरहरू पनि सखाप पार्थे होलान् । तर आज भुस्याहा कुकुरहरूबाट प्रत्येक दिन सयौं व्यक्ति पीडित छन् र यसो हुनुमा अज्ञान नै मूल कारण हो । सडकका किनारमा फोहोर-मैला गर्नाले त्यसैबाट आफैंलाई पनि जुका जस्ता अनेक पेटका रोगहरू लाग्छन् भन्ने कुराको ज्ञान भएको भए सडक फोहोर हुने थिएन होला । त्यस्तै जङ्गल बेमाख गर्दा आफ्ना घर, खेत र ज्यान सबै जान सक्छ भन्ने कुरा बुझ्नसके अनुचित तरीकाले जङ्गल मासिने थिएन होला । त्यस्तै नदी-नाला, कुलो-पैनीमा दिसा-पिसाब गर्नाले पानी दूषित भई हैजा, झाडाबान्ता हुने रोगबाट हजारौं मानिस मर्न सक्छन्। यस्तै बिफर जस्तो संक्रामक रोग लागेको बिरामीले लगाउने लुगाफाटा कुनै कुवामा धोइ-दिनाले पनि त्यस दूषित पानीबाट धेरै मानिसलाई नराम्रा रोगहरू सर्ने सम्भावना रहन्छ।

यसको मूल कारण अज्ञान हो । यसैले अज्ञानलाई हटाउन शिक्षाको प्रसार गरिनु अनिवार्य हुन्छ । नगरहरूका साथै प्रत्येक गाउँ, पाखा र दुर्गम बस्तीहरूमा समेत सैद्धान्तिक शिक्षाका साथै व्यावहारिक ज्ञानको प्रसार हुनु आजको सर्वोपरि आवश्यकता हो । त्यस कारण अज्ञान नै असल नागरिक बन्नमा सबभन्दा ठूलो बाधा हो ।

असल नागरिक बन्नमा अर्को बाधा हो– अभाव । जहाँ अभाव हुन्छ, त्यहाँ तनाव हुन्छ । मानिलिऊँ हामी कुनै ठाउँमा बस यात्रा गर्दैछौं । बसमा पचास जनाको निम्ति मात्र बस्ने सिट छ । तर यात्रीहरू चारसय जना भए भने ती के गर्लान् ? जतिकै असल नागरिक

भए पनि ठाउँको निम्ति त्यहाँ हारालुछ हुन्छ, खिचातानी चल्छ र झैझगडा मच्चिन्छ । यस्तो स्थितिको मूल कारण यात्रीहरूको तुलनामा बसको संख्यामा कमी हुनु नै हो । त्यसो हुनाले जहाँ अभाव हुन्छ, त्यहाँ तनाव हुन्छ ।

अभाव नै यस्तो कारण हो, जसले गर्दा देश-देश बीच नागरिक-नागरिक बीच र एउटै परिवारमा भाइ-भाइ बीच पनि झगडा हुन्छ । तपाईं हामी सबैलाई थाहा छ, बजारमा चीनीको अभाव हुन लाग्यो भने हामी सबै एक, दुई, तीन किलो अर्थात् जति सक्यो बढी चीनी जम्मा गर्न लाग्छौं । यो किन ? पहिले चाहिने जति मात्र चीनी लिन्थ्यौं भने अभावको समयमा अझ बढी लिने कोशिश गर्छौं । यस्तै कोशिश सबै गर्छन् । यसबाट अभावमाथि झन् अभाव थपिन जान्छ । त्यसैले असल नागरिक बन्नमा ठूलो बाधा अभाव नै हो । हामीलाई जतिसुकै ज्ञान भए पनि कुनै कुराको अभाव छ भने हामी असल नागरिक हुन सक्दैनौं । इज्जतसाथ खान नपाएपछि मानिसले माग्न थाल्दछ । मागेर पनि पेट भर्न पाएन भने उ चोरी गर्न थाल्छ । यसैले व्यक्ति, समाज र सरकार सबैको एउटै लक्ष्य हुनु पर्दछ– कुनै कुराको अभाव हुन नदिने ।

अर्थशास्त्रको अकाट्य नियम अनुसार अभाव हटाउने एकमात्र उपाय हो– माग र आपूर्तिमा सन्तुलन कायम राख्नु । जहाँ जनसंख्या बढी हुन्छ, त्यहाँ हरेक कुराको माग बढी हुनु स्वभाविकै हो । तर वृद्धि भएको यस माग अनुसार आपूर्तिमा पनि वृद्धि हुन नसकेमा अभाव र तनाव दुवै अवश्यम्भावी परिणामको रुपमा देखा पर्छन् । कुनै बखत नेपालको डाँडा-काँडा ढाक्न जनसंख्या वृद्धि गराउनु पर्ने खाँचो थियो भने अब खेती योग्य जमीन र जङ्गलको अभावमा बढी जनसंख्या दुःखदायी भार हुन जान्छ । त्यसैले हामीले अभाव हटाउन र आपूर्ति बढाउन नयाँ उद्योग, कल-कारखाना आदि खोली उत्पादनशीलता बढाउनु पर्छ । यस्तो उत्पादन-शीलता कोरा सैद्धान्तिक शिक्षाभन्दा जीवनोपयोगी सीपमूलक शिक्षाको प्रचारबाट मात्र हुन्छ । जुन समाजमा श्रम र मिहिनेतको मूल्य र मर्यादा हुन्छ, त्यहाँ नै विकासको ढोका उघ्रेको हुन्छ । त्यसैले अभाव हुन नदिनु नै असल नागरिक बन्नका लागि तगारो हटाउनु हो ।

असल नागरिक बन्नमा बाधा दिने अर्को तत्त्व, समाजमा विद्यमान अतिव्यक्तिवादी प्रवृत्ति पनि हो । बस चढ्दा बसको टिकटै नकिनी यात्रा गर्ने, परीक्षा दिंदा पढाइमा भन्दा चोर्नमा बढी मिहिनेत गर्ने र यसो गर्न नपाए निरीक्षण गर्ने व्यक्तिमाथि हातपात गर्ने, अरुको खेत, बारी र बगैंचाबाट अनाज, फल र फूलहरू टापटुप टिप्ने यस्ता प्रवृत्तिका केही अभिव्यक्ति हुन् । मानिस जन्मजात स्वार्थी र अहङ्कारी हुन्छ । तर समाजले उसबाट सभ्य व्यवहार र असल आचरणको आशा राख्दछ । शिक्षा-दीक्षा, आमा-बाबु र परिवार आदिको परिष्कृत तालीमबाट मानिस उदार, सहनशील र सेवामुखी मात्र हुँदैन आवश्यक परेमा आफ्नो परिवार, समाज र देशको निम्ति आफूलाई बलिदान समेत गर्न पनि पछि हट्दैन । दान, सेवा र त्याग हाम्रो

धर्मबाट निर्देशित मानव जीवनका उत्कृष्ट लक्ष्यहरू हुन् । यी गुणबिना न त समाजको नैतिक आधार नै खडा हुन सक्छ न त मानिस-मानिस बीच कुनै सौहार्दता र बन्धुत्वको भाव नै सञ्चार हुन सक्छ । अहङ्कारले दानवीय प्रवृत्तिलाई जन्म दिन्छ भने अतिव्यक्तिवादी स्वार्थले मानिसलाई जङ्गली र बर्बर अवस्थातिर धकेल्दै सभ्य र सुसंस्कृत मानिसको साटो राक्षसमा परिणत गर्छ र मर्यादा पुरूषोत्तम रामको आदर्शबाट विमुख तुल्याई रावणको आसुरी प्रवृत्तितिर उन्मुख गराउँछ । तर सुर र असुरको बीच सुरकै जीत हुन्छ, देवताकै जीत हुन्छ, सत्यकै जीत हुन्छ । त्यसैले अतिव्यक्तिवादी आसुरी प्रवृत्तिको पनि निश्चय नै अन्त हुन्छ । यसो भएकोले अतिव्यक्तिवादी प्रवृत्ति असल नागरिक बन्नमा ठूलो अवरोध हो ।

सारांशमा, एक असल नागरिक बन्नमा बाधा दिने तत्वहरू हुन्– अज्ञान, अभाव र अतिव्यक्तिवादी प्रवृत्ति ।

नागरिकताको प्राप्ति

प्रत्येक देशको नागरिकता प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न प्रक्रियाहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सामान्यतया निम्न लिखित तरीकाबाट कुनै पनि देशको नागरिकता प्राप्त गर्न सकिन्छ । ती हुन्–

(क) स्थायी बसोबासद्वारा
(ख) वैवाहिक सम्बन्धद्वारा
(ग) सरकारी सेवामा नियुक्तिद्वारा
(घ) अचल सम्पत्तिको खरीदद्वारा,
(ङ) राज्य वा राज्यको कुनै भागको विलयद्वारा
(च) कृत्रिम तरीकाद्वारा

(क) स्थायी बसोबासद्वारा

कुनै पनि देशमा त्यस देशको कानूनअनुसार स्थायी रूपमा बसोबास गरेमा नागरिकता प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसको निम्ति विभिन्न देशमा विभिन्न समयसम्म बसोबास गर्नुपर्ने अलग-अलग नियमहरू बनाइएको हुन्छ ।

(ख) वैवाहिक सम्बन्धद्वारा

एक देशको नागरिकले अर्को देशको नागरिकसँग विवाह गरेमा पनि नागरिकता प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसमा पनि विभिन्न देशहरूमा विभिन्न प्रकारको सिद्धान्त अपनाइएको देखिन्छ । नेपाली पुरुष नागरिकसँग विदेशी महिलाले विवाह गरेमा निजले आफ्नो देशको

नागरिकता छोड्नु पर्दछ, अनि मात्र उसलाई नेपालको नागरिकता दिइन्छ। बेलायतमा त्यहाँकी महिला नागरिकसँग विवाह गर्ने विदेशी पुरुषलाई बेलायतको नागरिकता दिइन्छ।

(ग) सरकारी सेवामा नियुक्तिद्वारा

सरकारी सेवामा साधारणतः कुनै पनि विदेशी नागरिकलाई नियुक्त गरिंदैन। तर कुनैकुनै देशमा सरकारी सेवामा नियुक्त भई कामकाज गरेका विदेशीले नागरिकता प्राप्तिको लागि निवेदन गरेमा नागरिकता प्राप्त गर्न सक्दछ।

(घ) अचल सम्पत्तिको खरीदद्वारा

विदेशी नागरिकहरूले कुनै देशमा गई त्यस देशको कानून बमोजिम अचल सम्पत्ति खरीद गरेका रहेछन् भने उक्त देशको नागरिकता पाउन सक्दछन्। यस्तो चलन दक्षिण अमेरिकाका केही मुलुकहरूमा पनि विद्यमान छ।

(ङ) राज्य वा राज्यको कुनै भागको विलयद्वारा

एउटा राज्य वा राज्यको कुनै भाग अर्को राज्यमा मिल्न गयो भने त्यहाँ बसोबास गर्ने सबै व्यक्तिले त्यसरी मिल्न जाने राज्यको नागरिकता पाउँछ। यस्तो स्थिति दुई प्रकारले पर्न सक्दछ–

१ दुई देश बीच भएको सन्धिद्वारा एक राज्यको कुनै भाग अर्को राज्यमा गाभिन गएमा वा

२. एक देशले अर्को देश वा त्यसको कुनै भागमाथि बलपूर्वक कब्जा गरी त्यसलाई आफ्नो देशमा मिलाएमा।

नेपाल र भारत बीच भएको सुगौली सन्धिद्वारा भारतमा गाभिन गएको कुमाउँ, गढवाल क्षेत्रका नेपाली बासिन्दाहरू सन्धिपछि भारतका बासिन्दा हुन पुगे। यस्तै गरी कुनै देश वा त्यसको कुनै भागलाई शक्तिद्वारा कुनै अर्को देशले आफ्नो देशमा मिलाएमा त्यहाँ रहने सबै बासिन्दाहरू गाभिन गएको देशका नागरिक हुन्छन्।

(च) कृत्रिम तरीकाद्वारा

कुनै व्यक्तिले आफ्नो देश छाडी अर्को देशमा गई त्यस देशको नागरिकताको लागि निवेदन गरेमा पनि निजले नागरिकता पाउन सक्दछ। यस्तो व्यक्तिलाई कृत्रिम नागरिक र निजले प्राप्त गरेको नागरिकतालाई कृत्रिम नागरिकता भनिन्छ। हाम्रो देशमा पनि नागरिकता प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानको भाग दुईमा नेपालमा स्थायी बासस्थान भएका देहायका प्रत्येक व्यक्ति नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था छ–

(क) जो नेपालमा जन्मेको हो ।

(ख) जसका आमाबाबु एक जना नेपालमा जन्मेको हो,

(ग) नेपालको कानून र रीतबमोजिम नेपालको नागरिकसँग वैवाहिक सम्बन्ध भएको स्वास्नी-मानिस र

(घ) नेपालको कानूनबमोजिम जसले नागरिकताको प्रमाण-पत्र लिई सकेको छ ।

नागरिकताको किसिम

माथि उल्लेख भएअनुसारका व्यक्तिहरूलाई दुई प्रकारको नागरिकता दिन सकिन्छ । अर्थात् नेपालमा अहिले दुई किसिमका नागरिकता भएका व्यक्तिहरू छन्–

(१) **वंशजको नाताले नागरिकता प्राप्त गरेको व्यक्ति–** नेपालमा जन्मेको कुनै पनि व्यक्तिको बाबु निजको जन्म हुँदा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुन्छ । यसको साथै बाबुको ठेगाना नभएको नेपाल अधिराज्यभित्र फेला परेको प्रत्येक नाबालक निजको बाबुको पता नलागेसम्म वंशजको नाताले नेपालको नागरिक मान्ने व्यवस्था पनि छ ।

(२) **अङ्गीकृत नागरिकता प्राप्त गरेको व्यक्ति–** अरू देशको नागरिकता प्राप्त गरेको व्यक्तिले नेपाल अधिराज्यभित्र स्थायी रूपमा बसोबास गरेपछि नेपालको नागरिकता पाउने निवेदन गर्न सक्दछ र साधारणतया निम्न लिखित अवस्थामा निजलाई नागरिकता दिन सकिन्छ–

(क) नेपालको राष्ट्र-भाषा नेपाली लेख्न र बोल्न जान्ने,

(ख) लगातार १५ वर्षसम्म नेपालमै बसोबास गरेको,

(ग) आफ्नो जीवन निर्वाह गर्ने साधन र योग्यता भई नेपालमै कुनै व्यवसाय गरी बसेको,

(घ) आफू नागरिक भएको देशको कानूनबमोजिम आफ्नो नागरिकता त्याग्न कारवाई चलाएको सूचना श्री ५ को सरकारलाई दिएको,

(ङ) नेपाली नागरिकसँग वैवाहिक सम्बन्ध भएको विदेशी नारीको हकमा निजले सो विदेशी नागरिकता त्यागेपछि र

(च) नेपाली उत्पत्तिको व्यक्तिको हकमा कम्तीमा दुई वर्ष नेपालमा बसोबास गरेको ।

तर अन्तरराष्ट्रिय ख्यातिप्राप्त व्यक्तिले नेपाली नागरिकताको लागि आवेदन गरेमा वा कुनै विशेष ख्यातिप्राप्त व्यक्तिलाई सम्मानार्थ नेपाली नागरिकता प्रदान गर्न माथि

उल्लेख गरिएका कुनै शर्त पूरा गर्न पर्दैन । यसरी विदेशी नागरिकहरूलाई दिइने नेपाली नागरिकतालाई अङ्गीकृत नागरिकता भनिन्छ ।

नागरिकताको समाप्ति

अब नागरिकता समाप्त हुने अवस्थातर्फ विचार गरौं । कुनै पनि व्यक्तिको नागरिकता देहायको अवस्थामा समाप्त हुन जान्छ । ती अवस्था हुन्–

(क) विदेशी राज्यको नागरिकता लिएमा,

(ख) विदेशी नागरिकसँग विवाह गरेमा,

(ग) आफ्नो देश छाडेर अन्यत्र नोकरी गरी बसेमा,

(घ) लामो समयसम्म विदेशमै बसी रहेमा,

(ङ) स्वेच्छापूर्वक आफ्नो नागरिकताको त्याग गरेमा,

(च) राज्यको विरुद्ध हतियार उठाएमा वा उठाउने कुचेष्टा गरेमा वा राज्यको विरुद्ध अन्य अपराध गरेमा र

(छ) युद्धको समयमा वा अन्य सङ्कटकालीन अवस्थामा राज्यको सेवा नगरेमा वा गर्न नचाहेमा ।

व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने

समाजमा कोही जन्मन्छ, कोही मर्दछ, कसैको विवाह हुन्छ र कसैको पहिले भइसकेको विवाह पनि विच्छेद हुन्छ । कुनै परिवार आफ्नो पुर्खाको पालादेखि बसेको घर-गाउँ छोडेर अन्यत्र जान्छन्, त कुनै आफ्नो जीविका चलाउन अन्यत्र नोकरी गर्न जान्छन् । यी सब कुराहरू नै व्यक्तिगत घटना हुन् । यी घटनाहरू दर्ता गर्ने व्यवस्था हाम्रो देशमा पनि भैरहेको छ ।

व्यक्तिगत घटना किन दर्ता गर्नुपर्दछ ? यसको आवश्यकता किन परयो ? यी दुई रोचक प्रश्नहरू हुन् ।

हाम्रो गाउँ वा टोलमा हामीहरूलाई धेरै कुराहरूको आवश्यकता पर्दछ, जस्तै– बिजुली, खाने पानी, हुलाक, विद्यालय, पुस्तकालय, पसल आदि । सरकारलाई यी कुराहरूको व्यवस्था गर्दा सर्वप्रथम त्यो ठाउँमा कति परिवार छन् र यी परिवार प्रत्येकमा कति सदस्यहरू छन् भन्ने कुराको निश्चित जानकारी आवश्यक हुन्छ । जुन ठाउँमा धेरै परिवार छन्, त्यहाँ खानेपानीको पनि उत्तिकै बढी मात्रामा आवश्यकता हुन्छ । स्कूलमा जति बढी विद्यार्थीहरू आउँछन्, बेन्च त्यति नै बढी चाहिन्छ । पहिले एउटा शौचालयले पुग्दथ्यो भने त्यहाँ विद्यार्थीको संख्या हेरी त्यसलाई

बढाउनै पर्छ । यसरी नै खाने पानी र बिजुलीको आवश्यकता परिवारपिच्छे बढ्दै जान्छ । त्यसैले यस्ता कुराको जानकारी ज्यादै आवश्यक पर्दछ ।

संसारका सबै देशहरूमा सरकारले आपना जनतालाई विशेष सुविधा र सहुलियत दिने व्यवस्था गर्दछ । यस्तो सुविधा दिन सर्वप्रथम तथ्याङ्कको आवश्यकता हुन्छ । हाम्रो घरमा आमाले खाना पकाउनुभन्दा पहिले कति जनाले खाने हो त्यसको निरूपण गर्नुहुन्छ र त्यसैको आधारमा खाना पकाउनु हुन्छ । हाम्रो घरमा कुनै चाडपर्व परयो भने कसकसलाई बोलाउने, के के पकाउने आदि सबै कुरारूहको विचार हामी गर्दछौं । बोलाउने मानिसको संख्या निश्चित भएपछि पकाउने चीजबीजहरूको विषयमा विचार गर्दछौं । हामीले हाम्रो घरमा विचार गर्ने कुरा जस्तै सरकारलाई पनि देश भरमा लागू गर्ने योजनाको लागि तथ्याङ्कको अति नै आवश्यकता पर्दछ । यसैले हाम्रो देशमा श्री ५ को सरकारले व्यक्तिगत घटना दर्ता सम्बन्धी ऐन बनाई २०३४ साल वैशाख १ गतेदेखि यस्ता घटनाहरू दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । अधिराज्यका ३८ जिल्लामा शुरू गरिएको यो योजना क्रमशः सबै जिल्लाहरूमा लागू गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । यस्ता घटना दर्ता गर्ने पञ्जिकाधिकारीको व्यवस्था प्रत्येक गाउँ र नगर पञ्चायतमा गरिएको छ ।

यसमा मुख्यतः निम्न लिखित कुराहरू पर्न आउँछन्–

(क) जन्म
(ख) मृत्यु
(ग) विवाह
(घ) सम्बन्ध विच्छेद र
(ङ) बसाई सराइ

अभ्यास

१. मानव सभ्यताको विकास कस्ता ठाउँहरूमा भएको देखिन्छ ? छोटकरीमा बयान गर्नुहोस् ।
२. "नगर राज्यबाट नागरिकता, नागरिक र नागरिक शास्त्र मात्र जन्मेको होइन, सभ्यताको मूल थलो नै नगर भएको हो" यस वाक्यलाई प्रष्ट गरी व्याख्या गर्नुहोस् ।

३. नागरिक शब्दको परिचय आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।

४. नागरिकले आफ्नो नगर कस्तो बनाउनुपर्छ ? कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

५. नेपाली नागरिकले आफ्नो परिचय कसरी गराउँछ ? कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

६. असल नागरिकमा हुनु पर्ने गुणहरूको उल्लेख गर्नुहोस् ।

७. 'आफ्नो स्वार्थ मात्र होइन पराइको सुख सुविधामा पनि ध्यान पुऱ्याउनु नागरिक शास्त्रको पहिलो पाठ हो' यस विषयलाई लिएर कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

८. असल नागरिकको सर्वोच्च गुण हो– देशभक्ति, राजभक्ति र समाजभक्ति । यो विषय कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

९. 'अज्ञानता असल नागरिक बन्नमा सबभन्दा ठूलो बाधा हो' कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

१०. असल नागरिक बन्नमा अभाव तत्वले के कस्तो बाधा पुऱ्याउँछ ? लेख्नुहोस् ।

११. नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने ६ ओटा तरीकाहरू लेख्नुहोस् र प्रत्येक बुँदा छोटकरीमा आफ्नै शब्दमा वर्णन गर्नुहोस् ।

१२. नेपालको संविधानअनुसार कस्तो व्यक्ति नेपालको नागरिक हुनसक्छ ? लेख्नुहोस् ।

१३. नागरिकता कसरी समाप्त हुन्छ ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

१४. व्यक्तिगत घटना दर्ता गराउनु किन आवश्यक हुन्छ ? लेख्नुहोस् ।

१५. **छोटकरीमा टिपोट लेख्नुहोस्**

(क) "मेरा साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होइन, चार जात छत्तीस वर्णको फूलवारी हो ।"

(ख) अतिव्यक्तिवादी प्रवृत्ति ।

(ग) अङ्गीकृत नागरिकता ।

(घ) पञ्जिकाधिकारी ।

पञ्चायती व्यवस्था

परिचय

पाठकवृन्द ! तपाईं आफ्नो घर वा परिवारको छरछिमेकीलाई एक छिनको निम्ति सम्झनुस् त । शहर वा गाउँको कुनै टोल वा वडामा कैयौं व्यक्तिहरूका परिवारहरूले घरजम गरी बसेका हुन्छन् । यसरी कैयौं परिवारहरूको बसोबासले टोल वा वडा बनेको हुन्छ भने कैयौं टोल वा वडाहरू मिलेर गाउँ वा नगर बनेको हुन्छ । त्यस्तै कुनै गाउँमा थोरै मात्र संख्यामा परिवार बस्छन् भने नगरमा त्यसभन्दा धेरै नै परिवारहरू बस्छन् । एवं रीतले कैयौं परिवारको एकै थलोको बसोबांसबाट बन्न गएको मानव-समुदायबाट गाउँ वा नगरको संरचना हुन्छ ।

गाउँ वा नगरमा बस्ने व्यक्ति र परिवारका अनेक सामूहिक वा साझा समस्या हुन्छन् । तिनीहरू आफ्ना शारीरिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक आवश्यकताहरू पूरा गर्न अनेक सुविधाहरू खोज्छन् । यसै क्रममा उनीहरूलाई बाटोघाटो, पुल-पुलेसा, पानी-पँधेरो, बिजुली, ढल, नाल, स्कूल, क्याम्पस, अस्पताल, मन्दिर, मठ, विहार, देवालय, हुलाकघर, दूरसञ्चार, टेलिफोन, कल-कारखाना, उद्योग, खेल्ने चौर (Playing fields), पार्क - बगैंचा, नाचघर, सिनेमाहल, स्टेडियम, म्यूजियम, पौडने पोखरी (Swimming pool), संगीतगृह (Conservatoire) व्यायामशाला (Gymnasium), सार्वजनिक स्नानघर तथा शौचालय (Public bath–rooms) देखि लिएर मसानघाट (Crematorium) समेतको दरकार पर्छ ।

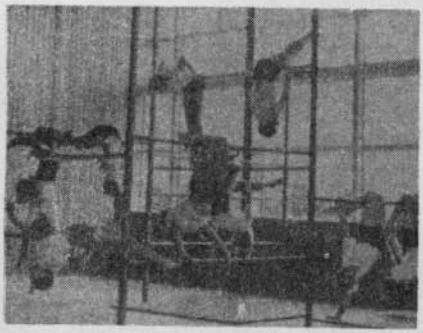

जिम्नेसियम भित्रको एक दृश्य

धावक

स्टेडियम

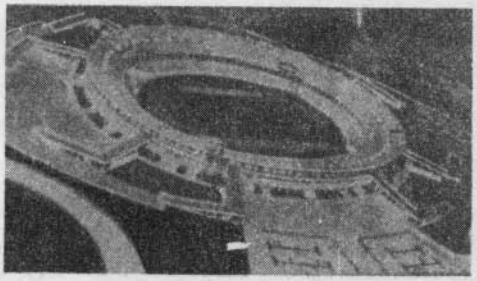

कोंसर्भेट्वार भित्रको एक दृश्य

अब प्रश्न उठ्छ के यी सबै कुराको व्यवस्था कुनै एक व्यक्ति अथवा परिवार विशेषबाट मिलाउन सम्भव हुन्छ? उत्तर छ, समाजमा यी सबै वा विभिन्न कामकुराहरूको चाँजोपाँजो मिलाउनु कुनै व्यक्ति वा परिवारको लागि कठिन मात्र होइन, प्रायः असम्भव नै हुन्छ । त्यसैले हामी नेपाली जातिले आफ्ना दैनिक जीवन र व्यवहारमा परिआउने समस्या सुल्झाउन सकभर आफ्नो वडामा सबैलाई भेला गर्ने प्रयास गर्छौं । तर वडा वा गाउँ अथवा नगरमा आइपर्ने प्रत्येक समस्या हल गर्न प्रत्येक पटक यस्तो भेलाको आयोजना गर्न सकिन्न । त्यसैले सामान्यतया प्रत्येक पाँच वर्षमा उमेर पुगेका हामीहरू सबैले आफू मध्ये २१ वर्ष पुगेको एक जना बालिगलाई आफ्नो वारिस वा प्रतिनिधि छान्ने काम गर्छौं । यसरी छान्ने प्रक्रियालाई चुनाव भनिन्छ ।

यसरी गाउँ वा नगरको प्रत्येक वडाबाट चुनावमा छानिएर पठाएइको व्यक्तिलाई बोली व्यवहारमा हामी नेपालमा पञ्च भन्छौं र यस्ता धेरै पञ्चहरू भेला भई आफ्नो गाउँ, नगर, जिल्ला अथवा राष्ट्रको समस्याबारे छलफल गर्ने ठाउँ वा संस्थालाई हामी पञ्चायत भन्छौं ।

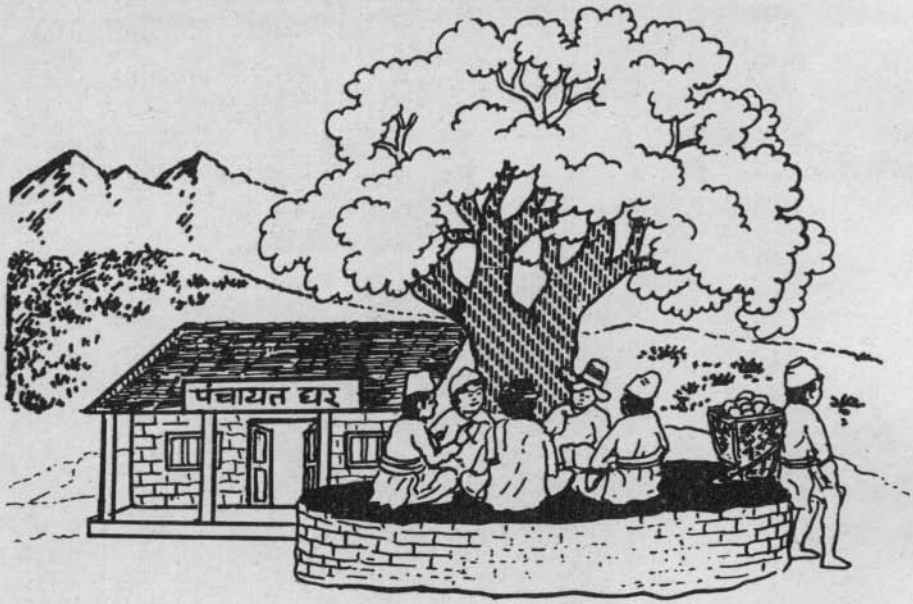

वास्तवमा हाम्रो मुलुकको शासन प्रणाली ग्राम जनताद्वारा उनीहरूकै लागि उनीहरूबाटै छानिएका पञ्च प्रतिनिधिबाट चल्ने भएकोले हामी राजकाजको यस परिपाटीलाई पञ्चायत व्यवस्था भन्छौं । यस परिपाटीभित्र जनसाधारणले आफ्नो समस्यालाई आफैंले निराकरण गर्ने र लोक-सम्मतिलाई शिरोधार्य गर्ने भएकोले पञ्चायत व्यवस्था प्रजातान्त्रिक व्यवस्था बनेकोछ ।

हाम्रो देशको इतिहासमा नेपालको एकीकरण भएदेखि हाम्रा परमपूज्य शाह वंशीय राजाहरूबाट जन-आकांक्षालाई नै सबभन्दा बढी महत्त्व बक्सेको छ । नेपाली राजतन्त्रको यसै गरिमामय प्रजातान्त्रिक परम्परालाई सँधैको लागि उज्ज्वल पार्ने अत्यन्त जोखिमको काम स्वर्गीय श्री ५ त्रिभुवनबाट गरिबक्सेको थियो । २००७ सालको जनक्रान्तिको नेतृत्व श्री ५ त्रिभुवनबाट गरिबक्सेको थियो भने त्यस क्रान्तिबाट प्राप्त भएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई नेपाली राष्ट्रियतासँग सदाको लागि आबद्ध पार्ने काम स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट गरिबक्सेको थियो ।

भनिन्छ सयौं वर्षअघि नेपालका केही गाउँ घरहरूमा गाउँका निवासीहरू बीच झगडा पर्दा गाउँलेहरू आपसमै मिलेर पाँचजना पञ्चहरू छानी पञ्चायतको कचहरीबाट झगडाको छिनोफानो गर्ने चलन थियो । यस्तो व्यवस्थालाई पाञ्चाली भनिन्थ्यो । यसै परम्परालाई सम्पूर्ण

पञ्च कचहरीबाट झगडाको छिनोफानो

रूपमा विकास गर्दै बृहत् नेपाली राष्ट्रियता, इतिहास, नेपाली स्वभाव अनि परम्परासँग मिल्ने पूर्ण प्रजातन्त्रको विकास गर्ने पञ्चायती परम्पराको थालनी गर्ने घोषणा स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट वि. सं. २०१७ साल पौष २२ गते गरिबक्सेको थियो ।

वि. सं २०२८ साल माघ १७ गते राज्यारोहण गरिबक्सेदेखि नै वर्तमान श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट नेपाली जन आकांक्षालाई सर्वाधिक महत्व बक्सेंदै छ । यसै क्रममा मौसूफबाट सुधार सहितको निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्था कायम राख्ने वा देशमा बहुदलीय शासन प्रणालीको स्थापना गर्ने बारे राष्ट्रिय स्तरमा जनमत संग्रह गराइबक्सेको हो ।

देशको शासन प्रणाली जनता आफैंले नै रोज्ने व्यवस्था भएको जनमत संग्रह नेपालको इतिहासको निम्ति पहिलो सुनौलो घटना थियो । वास्तवमा यसबाट विश्वका लागि नेपाली जनता के कस्तो व्यवस्था चाहंदा रहेछन् भन्ने कुरा अब प्रष्ट भएको छ । त्यसैले यही व्यवस्थाद्वारा राष्ट्रिय स्तरमा पञ्च प्रतिनिधिहरूले देशको दैनिक प्रशासनमा नेपाली जनताप्रति बढी जिम्मेदार हुनुपर्ने र सम्पूर्ण नेपालीको द्रुततर आर्थिक विकासको निम्ति युद्धस्तरकै अभियानको रूपमा अग्रसर हुनुपर्ने कुरामा बारम्बार जोड दिइएको छ । शान्ति र विकास हाम्रो श्री ५ बाट बक्सेको अतिप्रिय राष्ट्रिय लक्ष्य हुन् भने दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायत व्यवस्था नेपाली जनताले मन पराएको सर्वोपरि राजनीतिक साधन हो ।

जीवनमा हामीले काम लिने हाम्रा हातहरूमा पाँच औंला हुन्छन् । यस धरतीमाथि उभिन हामीले टेक्ने गोडाहरूमा पनि पाँच औंला हुन्छन् । हाम्रो देश पनि हाल पाँच विकास क्षेत्रमा बाँडिएको छ । हाम्रो शरीर पाँच तत्वले बनेको छ । संसार बुझ्न हामीसँग पाँच प्रमुख इन्द्रिय छन् । संसारका विभिन्न राष्ट्रहरूसित सम्बन्ध राख्दा हामी पञ्चशीलका सिद्धान्तहरूको स्नेहपूर्वक अनुसरण गर्दछौं । हामीले पूजा गर्दा पाञ्चायन देवताको पूजा गर्छौं । अनि अर्चना आदि गर्दा कहिले पञ्चोपचार त कहिले पाँच वस्तुबाट बनेको पञ्चामृत र पञ्चगव्यको प्रयोग गर्छौं । हामी मध्येका बुद्ध धर्मावलम्बीहरूले बोधिसत्व प्राप्त गरेका पाँच ठूला बुद्धहरूको समूह पञ्च-बुद्धप्रति निकै नै श्रद्धा राख्दछन् र पञ्च-दानको महत्तामाथि पनि जोड दिन्छन् । कतै कुनै ठूलै देवीदेवताको भाकल गर्नु परयो भने हामी पञ्चबलि चढाउने कुरा मनमा राख्छौं । हामीले ठूलो चाडपर्व, उत्सव मनाउँदा अथवा विहे आदि गर्दा पञ्चेबाजा बजाई गर्छौं । त्यस्तै हाम्रो नेपालमा विकास भएको तान्त्रिक धर्ममा पनि पञ्च-मकारको ज्यादै महत्त्व छ । कतै शुभकार्यको लागि साइत गर्नु परयो भने हामी पाँचओटा घडा भएको पञ्च कलशको स्थापना गर्छौं र कुनै मान्यजनलाई स्वागत गर्दा पनि पञ्चकन्याबाटै सत्कार गराउँछौं । यति मात्र होइन, हामी हाम्रा राजारानी र राजपरिवारलाई पनि श्री ५ भनी सम्बोधन गर्छौं ।

ब्रम्हाण्डको सृष्टि पाँचओटा ध्वनि वा नादबाट भएको भनिन्छ । परमेश्वरको सृष्टिमा हाम्रो पञ्चायत व्यवस्था नेपाली राजाबाट आफ्ना प्यारा प्रजाहरूलाई बक्सेको एक राजनीतिक प्रणाली मात्र नभई नेपाली जनता स्वयम्ले आफ्नै अमूल्य मतदानबाट आफ्नै देशमा जन्म दिई हुर्काएको परिपाटी हो भन्ने प्रमाणित भइसकेको छ । संक्षेपमा व्यक्तिभन्दा सामूहिक विचार र संकीर्ण स्वार्थभन्दा सामुदायिक हितलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पञ्चायत नै प्रजातन्त्रको विशुद्ध नेपाली नाम हो । त्यसैले पञ्चायत हाम्रो हो र मिलिजुली काम गर्ने हामी सबै नेपाली पनि पञ्च नै हौं र पञ्चकै रूपमा रहने छौं ।

पञ्चायत व्यवस्थाका मूल सिद्धान्त र विशेषताहरू के के हुन् ? यसबारे हामी अर्को परिच्छेदमा पढ्ने छौं ।

पञ्चायत प्रणालीका आधारभूत सिद्धान्तहरू

श्री ५ महाराजाधिराजको सर्वोपरि छत्रछायामा पञ्चायत प्रणालीले नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जात, जाति, वर्ग, व्यवसाय र धर्मावलम्बीहरू सबैलाई एक व्यापक राष्ट्रियताको सूत्रमा आबद्ध गर्ने नेपाली मात्रको हित र कल्याणको निम्ति एक प्रजातान्त्रिक न्यायपूर्ण, गतिशील, शोषणरहित, सामञ्जस्यपूर्ण समाजको सिर्जना गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

यस प्रणालीका मूल विशेषताहरू निम्न प्रकारका छन्–

१. श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्व
२. निर्दलीयता
३. वर्ग समन्वय
४. विकेन्द्रीकरण
५. असंलग्नता

श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्व

श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्वको हामीलाई किन आवश्यकता परयो भन्ने प्रश्नको सम्बन्धमा उत्तर के छ भने – नेपाल अधिराज्यको स्थापना राजाकै अथक परिश्रमको फलस्वरूप हुन गएको थियो । राष्ट्रिय एकताको सूत्रपात श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट गरिबक्सेको थियो भने त्यसलाई अरू विस्तृत गराउने काम श्री ५ रणबहादुर शाहको नेतृत्वमा सम्भव भएको थियो । श्री ५ रणबहादुर शाह र श्री ५ गिर्वाणयुद्धविक्रम शाहकै नेतृत्वमा वीर बलभद्र कुँवर, भक्ति थापा र अमरसिंह थापा जस्ता वीरहरूले नेपालको सीमालाई विस्तृत गराउँदै लगेका थिए ।

इतिहास पल्टाउने हो भने प्राचीनकालदेखि नै हाम्रो राजनीतिक संस्कृति राजतन्त्रात्मक रहँदै आएको छ र कुनै न कुनै रूपमा राजाबाट प्रजाहरूको संरक्षण र सम्वर्द्धन हुँदै आएको छ। नेपाली इतिहासको मिरमिरे उज्यालो किराँतकालका राजा यलम्बरदेखि लिएर लिच्छवीयुगका मानदेव प्रथम अनि मल्लकालका जयस्थिति मल्ल लगायत अनेक राजाहरूबाट नेपालको प्रमुख केन्द्रको रूपमा रहेको काठमाडौं उपत्यकालाई संरक्षण प्रदान गर्ने कार्य सुसम्पन्न भएको थियो भने उपत्यकाबाहिर गोरखाका राजा द्रव्यशाह, रामशाह, अनि त्यस्तै गरी पश्चिमाञ्चलमा मणिमुकुन्दसेन र त्यसभन्दा पनि सुदूर पश्चिमाञ्चलका क्षेत्रहरूमा पृथ्वीमल्ल जस्ता अनेक प्रतापी राजाहरूबाट विभिन्न युगमा सर्वोच्च शासकको रूपमा शान्ति, सुव्यवस्था प्रदान गर्ने कार्य सम्पादन भएको थियो ।

अर्को कुरा, हाम्रो देशमा अनेकता छ – पहाड, पर्वत, तराई, टार र उपत्यकाहरूमा मात्र होइन, नेपाली जाति हिमाली खोंच र हिमालपारी तिब्बती पठार प्रदेशमा समेत आ-आफ्ना जीवनशैली, वेश-भूषा र रीतिथितिहरू पालन गरी बस्छन् र बसेका छन् । यस्ता भौगोलिक, सांस्कृतिक आदि अनेकता र विविधताहरूमा एकताको एक मात्र सूत्र राजसंस्था भएकोले हामी सबै हाम्रा राजारानीलाई राष्ट्रियता कै मूल आधारको रूपमा मान्छौं ।

अनि हाम्रो धार्मिक दृष्टिकोणले पनि हाम्रा पुर्खाहरूले मानवमात्रको मोक्ष मानवको रूपमा प्रकट भएका नारायणरूपी राजाबाट हुन्छ भन्ने विश्वास हजारौं वर्षदेखि लिई आएका छन् ।

हाम्रो राष्ट्रियताको विकासको क्रममा पनि राजाबाटै प्रजातन्त्रको स्थापनाको लागि नेतृत्व भएको र देशको आधुनिकीकरण गर्ने भूमिका पनि राजाकै वरद नेतृत्वबाट प्रोत्साहित हुनसक्ने भएकोले श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्वको आवश्यकता भएको हो । वास्तवमा जब देशमाथि कुनै डरलाग्दो विपद्, खतरा वा आपत्ति आइलाग्छ, त्यतिबेला नेपाली जनता राजाकै नेतृत्वको निम्ति मुख ताक्छन् । यसरी हेर्दा हाम्रो राष्ट्रियता हाम्रो देशको राजसंस्थासँग अकाट्य र अविभाज्य रूपले एउटै भएर गाँसिएको छ ।

नेपाली राष्ट्रियता एकातिर राजा जनकको ज्ञान तथा सीताको त्याग र आदर्शहरूबाट अनुप्राणित भएको छ भने अर्कोतिर हामी अरनिकोको कलाकृति, अरनिको जस्तै अनेक अज्ञात कलाकार र उनका संरक्षकहरूको योगदानबाट जन्मेको वास्तुकला, मूर्तिकला र काष्ठकलाको गौरवलाई पनि सम्झन्छौं । हाम्रो राष्ट्रियताको एक पक्षमा बुद्धको शान्ति-सन्देश छ भने अर्को पक्षमा वीर गोर्खालीको वीरता र बलिदानले हामी नेपालीलाई विश्वभर नै ख्याति दिलाएको इतिहास छ । हाम्रो राष्ट्रियताको बोली फुटाउने काम आदिकवि भानुभक्त जस्ता साहित्यकारले गरे भने उनीपछि आउने मोतिराम भट्ट लगायत अनेक साहित्यकारले यसलाई अझ बढी परिमार्जन गर्ने काम गरे । हाम्रो राष्ट्रिय मान्यतालाई भृकुटीको आदर्शले पनि छिमेकी देशहरूमा हाम्रो चिनारी गरायो । त्यस्तै तेन्जिङ शेर्पाको सगरमाथा विजयले हाम्रो राष्ट्रियतालाई एक नौलो बल प्रदान गरचो । यी सबै राष्ट्रिय मान्यता र गौरवको प्रतीक हामी हाम्रो राजसिंहासनलाई नै ठान्छौं र श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्वको आकांक्षा राख्छौं ।

साँच्चै भन्ने हो भने नेपालको राजतन्त्र नेपाली जनता र नेपाली राष्ट्रियतासित नङ र मासु झैं अभिन्न रूपले एक अर्कासँग जोडिएको छ । हाम्रो देशमा राजा एक अपरिहार्य आवश्यकता हो र हामी नेपालीले सधैं नेपाली भई बाँच्न नेपालको राजसिंहासनलाई कुनै पनि विवादभन्दा माथि राख्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । त्यस्तै अनेक थरीका हामी नेपाली अटाउन सक्ने, अनि सबैलाई शान्तिको छहारी दिन सक्ने विशाल राजछत्र राजतन्त्र नै एकमात्र भएकाले पनि राजसिंहासनलाई सधैं पवित्र, उज्ज्वल र अखण्ड कीर्तिमय रूपमा राख्नु हामी सबैको कर्तव्य हुन जान्छ । जनताको सुखमा आफ्नो सुख र जनताको दुःखमा आफ्नो दुःख देख्ने हाम्रा राजा नेपालको शान्ति र स्थायित्वका प्रतीक होइबक्सन्छ । नेपाली राष्ट्रको निमित्त राजसंस्थाले त्यसरी नै शक्ति-सञ्चारको काम गर्छ जसरी शरीरमा मुटुले । नेपाली राष्ट्रियताको मूल धड्कन राजसंस्था भएकोले नै हामी आफ्नो

राष्ट्रिय गानमा हाम्रा राजालाई "राखून् चिरायु ईशले" भनी भित्री हृदयले नै गाउँछौं। नेपाली राजा नेपाली मात्रको एकता, गौरव, मर्यादा र राष्ट्रियताका ज्वलन्त उदाहरण मात्र नभई नेपाली राष्ट्रकै सभ्यता, संस्कृति, परिष्कृत आचार र नेपालको सर्वोच्च सार्वभौमिकताको केन्द्रविन्दु होइबक्सन्छ। संक्षेपमा, हाम्रा राजा नेपाली मात्रको अमूल्य निधि, समष्टि नेपालीको सामूहिक स्वरूप, नेपालको सार्वभौमसत्ता सम्पन्नताको जीवन्त प्रतीक र नेपाली राष्ट्रियताको शाश्वत स्वरूप होइबक्सेकोले नै हामी मौसूफको नेतृत्वमा गौरव राख्छौं।

"राखून् चिरायु ईशले..."

मानवजातिको इतिहासलाई सरसरती हेर्दा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न समयमा थरीथरीका प्रजातान्त्रिक प्रणालीहरू अँगालिएको हामी पाउँछौं। यिनीहरू मध्ये ग्रीसको एथेन्स नगर-राज्यमा विक्रम सम्वत् शुरू हुनुभन्दा लगभग पाँचसय वर्षअघि पेरिक्लिजको (Pericles) राज्यकालको प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था विशेष उल्लेखनीय देखिन्छ। यस प्रणालीलाई कवि, गायक, कलाकार, इतिहासकारहरूले सबैभन्दा बढी प्रशंसा गरेको पाइन्छ। प्रजातन्त्र प्रणाली सर्वोत्कृष्ट राजनीतिक व्यवस्था भए पनि कुनै एक सर्वमान्य सर्वोच्च राष्ट्रनायक-बिना सम्भव हुँदैन। पेरिक्लिजले जनसेवा, कूटनीति र नैतिकतामा आधारित यही सशक्त नेतृत्व एथेन्सलाई दिएका थिए। अनेकता र विविधताले भरिएको हाम्रो देशमा सबल र सशक्त नेतृत्वबिना प्रजातन्त्र मनपरीतन्त्र र भीडतन्त्रमा परिणत हुन सक्ने त्रासले पनि नेपालीले श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्वको लागि हृदयदेखि आकांक्षा राखेको हो।

निर्दलीयता

पञ्चायती व्यवस्थामा राजनीतिक दल हुँदैन। के राजनीतिक दलबिना जनताको इच्छानु-कूलको प्रजातान्तिक व्यवस्था चल्न सक्छ र ? यस प्रश्नको उत्तरमा प्रजातन्त्र भन्ने कुरा कुनै

देशमा बहुदलको रूपमा त कुनै देशमा एक दलको रूपमा पनि रहेको छ । प्राचीन ग्रीस जहाँ प्रजातन्त्रको शुरूआत भयो त्यहाँ पनि दलीय प्रजातन्त्र थिएन । बेलायतकै इतिहास लिने हो भने त्यहाँ पनि दलीय व्यवस्था धेरै कालपछि मात्र विकसित भएको हो । हाम्रो देशमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था २००७ सालपछि मात्र कायम भएको हो र त्यसपछि नेपालले अनेक स-साना दलहरूबाट हुने उच्छृंखलता र अस्तव्यस्तता पनि भोग्नु परयो । त्यसैबाट पनि दलीय व्यवस्था देशलाई नसुहाउँदो भन्ने कुराको बोध धेरैले गरे । फलस्वरूप २०१७ सालमा निर्दलीय व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भयो ।

वि. सं. २०३६ साल जेठ १० गते श्री ५ महाराजाधिराजबाट सुधार सहितको पञ्चायत व्यवस्था वा बहुदलीय शाशन व्यवस्था मध्ये नेपाली जनता कुन व्यवस्था मन पराउँदा रहेछन् भन्ने कुरा बुझ्न जनमत संग्रह गर्ने शाही घोषणा गरिबक्सेको थियो । यस अनुरूप २०३७ साल वैशाख २० गते भएको जनमत संग्रहमा नेपाली जनताले सुधार सहितको पञ्चायत व्यवस्थामा अत्यधिक मत प्रदान गरे । फलस्वरूप निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थामा समसामयिक सुधार भई बालिग मताधिकारको आधारमा पञ्चायतको निर्वाचन हुने व्यवस्था भयो । यसैले निर्दलीयता नेपाली जनताको इच्छा र आकांक्षाको प्रजातान्त्रिक प्रतीक रहेको छ ।

हाम्रो देश बेग्लाबेग्लै राजनीतिक व्यवस्था भएका दुई ठूला देशका बीचमा भूपरिवेष्टित अवस्थामा रहेको छ । यस्तो अवस्थामा हाम्रो जस्तो सानो देशले आफ्नो अस्तित्व जोगाउन यी दुई देशले अपनाएभन्दा बेग्लै किसिमको राजनीतिक व्यवस्थाको खोजी गर्नु अस्वाभाविक होइन ।

हाम्रो जस्तै भौगोलिक परिस्थितिमा परेका दक्षिण र दक्षिण पूर्व एशियाका कतिपय देशहरूमा राजनीतिक सिद्धान्तको विवादले गर्दा त्यहाँका जनताले के कस्ता र कत्रो ठूलो दुःख र विपद् सहनु परयो – यी कुरा हाम्रो आँखाकै सामुन्ने आज पनि स्पष्ट छन् ।

दलीयताबाट देशको स्वतन्त्रता र अस्तित्व गुम्नजाने कुरा मात्र होइन, यसले गर्दा नेपालमा पनि नेपालीहरू आपसमा विभाजित र खण्डित भई गृहयुद्ध छेडिने सम्भावनालाई पन्छाउन नसकिने हुन्छ । यस्तै प्रसंगमा देशमा अमनचैन, आर्थिक उन्नति र अस्तित्वको लागि पञ्चायत व्यवस्थाले परापूर्वकालदेखि नेपालमा चलिआएको निर्दलीयतालाई अँगालेको हो ।

दलीय प्रथाबाट राष्ट्रिय शक्ति, साधन र समय टुक्रिन, छरिन र बरबाद हुनजाने हुनाले पनि नेपाली जनताले अविभाज्य, सुसंगठित राज्यको माध्यमद्वारा देशको नवनिर्माणमा लाग्न निर्दलीयताको सिद्धान्तलाई अँगालेका हुन् । हाम्रो शैक्षिक स्थिति, ज्येष्ठताक्रम र पुरूषलाई बढी जोड दिने पारिवारिक जीवनको ढाँचा, सामाजिक मर्यादा, परम्परागत रीतिथिति संक्षेपमा, हाम्रो ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधारमा पनि नेपालमा दलगत व्यवस्थाभन्दा दलविहीन

प्रजातान्त्रिक पञ्चायत व्यवस्थाले नै नेपाली चरित्रको सच्चा प्रतिनिधित्व गर्छ भन्ने कुरा जनमत संग्रहले स्पष्ट गरेको छ ।

अर्को कुरा, दलगत व्यवस्थामा प्रत्येक दलको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तथा निर्वाचनमा आफ्नो उमेदवारको प्रचारप्रसार गर्न समेत प्रशस्त रूपैयाँको आवश्यकता पर्दछ । यसको निम्ति प्रत्येक दलले कुनै न कुनै बाहिरी शक्तिको आड भरोसा नलेलान् भन्न सकिन्न र यस्तो अवस्था आउने बित्तिकै यी राजनीतिक दलहरूले आफ्नो देशप्रतिभन्दा बढी आस्था अरू देशप्रति दर्शाउने भय हुन्छ । यसै कारणले पनि हाम्रो देशमा निर्दलीय व्यवस्था बहुमतद्वारा मन पराइएको हो । दलीय व्यवस्थामा जनतालाई दलको सैद्धान्तिक आधारमा एक अर्कोदेखि पृथक गराइएको हुन्छ, विभाजित गराइएको हुन्छ भने निर्दलीयतामा जनतालाई परस्पर मिलेर, तर काँधमा काँध मिलाएर अगाडि बढ्ने प्रेरणा दिइएको हुन्छ ।

अन्तमा, नेपाल जस्तो अविकसित देशका जनतालाई विभिन्न दलमा विभाजित गरी अलमल्याउनुभन्दा उनीहरूको श्रम, साधन र स्रोतलाई एकत्रित गरी विकासको गतिमा तीव्रता ल्याउनु बढी श्रेयस्कर हुने देखिएकोले पनि निर्दलीय व्यवस्थालाई नै नेपाली जनताले रुचाएका हुन् ।

वर्ग-समन्वय

नेपालमा एउटा प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण, गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गर्नु पञ्चायत व्यवस्थाको मूल उद्देश्य रहेको छ । यसका लागि हाम्रो समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग र व्यवसायीहरूका बीचमा सामञ्जस्य ल्याउनु अपरिहार्य हुन्छ । यस व्यवस्थाले एक वर्ग र अर्को वर्ग, एक पेशा र अर्को पेशा लिनेहरूका बीच संघर्षलाई चर्को पार्नुभन्दा आपसी मेलमिलाप, समझदारी र हामी सबै एकै देशका सन्तान हौं भन्ने सम्यक् भावना राख्दै शान्ति र समन्वय ल्याउने आफ्नो आदर्श बनाएको छ ।

संविधानले नेपाललाई एउटा राजतन्त्रात्मक हिन्दू राज्यको रूपमा घोषित गरेको छ । तर पनि जुनसुकै धर्म, वर्ण, जात वा जातिका व्यक्ति किन नहुन् समान आकांक्षा राखेर राजमुकुट-प्रति आस्था राख्दै एकताको सूत्रमा आबद्ध हुन चाहने सबै नेपाली जनताले समष्टि रूपमा एक राष्ट्र मान्ने आदर्शपूर्ण नीति लिएको छ ।

यसप्रकार नेपाली समाज विभिन्न जातिको र समुदायहरूको योग हो । नेपालमा राजमुकुट नै एक यस्तो संस्था छ, जसले यी विभिन्न समुदायलाई एउटै सूत्रमा आबद्ध गरी राष्ट्रिय प्रति-निधित्व गर्न सकेको छ ।

प्रजातान्त्रिक शोषणरहित समाजको सिर्जना गर्न पञ्चायत व्यवस्थाले "न्याय" लाई नै मुख्य मेरुदण्ड बनाएको छ । ठूलाले सानालाई शोषण गर्न नपाउने र सानाले पनि ठूलालाई सताउन नपाउने न्याय-निसाफमा आधारित एक गतिशील विशुद्ध नेपाली सभ्यता र संस्कृतिले सिगारिएको समाजको सिर्जना गर्नु नै पञ्चायत व्यवस्थाको उच्चतम उद्देश्य रहिआएको छ ।

विकेन्द्रीकरण

हाम्रो देशलाई प्रशासनिक एवं विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने दृष्टिकोणले पाँच क्षेत्रीय विकास केन्द्र, चौध अञ्चल र पचहत्तर जिल्लामा विभाजित गरिएको छ । यी सबै क्षेत्रीय विकास केन्द्र, अञ्चल र जिल्ला अन्तर्गत हजारौं गाउँ पञ्चायतहरू छन् भने केही ठूल-ठूला शहरहरूमा नगर पञ्चायतहरू पनि छन् । यस्ता गाउँ र नगर पञ्चायत क्षेत्रभित्र देखा-पर्ने समस्याहरू गाउँ र नगर क्षेत्रभित्रकाले जति राम्ररी बुझ्छन्, त्यति जिल्ला र अञ्चल सदर-मुकाम, क्षेत्रीय विकास-केन्द्र वा राजधानीमा बस्नेलाई बुझ्न गाह्रै पर्छ । वास्तवमा स्थानीय समस्यालाई स्थानीय जनताले आफ्नै साधन र श्रमले जति चाँडो समाधान गर्न सक्छन्, त्यति छिटो टाढा वा केन्द्रमा बस्ने माथिल्लो तहबाट हुन सक्दैन । त्यसैले आ-आफ्नो गाउँ वा शहरको सामाजिक तथा आर्थिक सुव्यवस्थाको अतिरिक्त अनेक विकास-कार्यहरूको सञ्चालन आफैंले मिलाउनु राम्रो हुने कुरामा हाम्रो पञ्चायत व्यवस्थाले जोड दिएको छ ।

उदाहरणको निम्ति गाउँ, शहर वा भनौं जिल्ला वा अञ्चलमा सरसफाइको निम्ति ढल-नालको व्यवस्था, शिक्षा-प्रसारको निम्ति स्कूल, बौद्धिक विकासको लागि पुस्तकालय, वाचनालय तथा अभिलेखालय, सौन्दर्य-भावको विकासको लागि चित्र संग्रहालय, मूर्तिकला संग्रहालय, आध्यात्मिक विकासको निम्ति मन्दिर, देवालय, गुम्बा, स्तूप, विहार, विरामीहरूको उपचारको निम्ति अस्पताल वा स्वास्थ्य उपचार-केन्द्रहरू, मेला भर्न र व्यापारको निम्ति बजारहरू, खानेपानीको निम्ति पाइप जडान, आवागमनको निम्ति बाटोघाटो, सिंचाइको लागि कुलो-कुलेसाहरू, छाडा जन्तुहरू राख्न काँजी हाउस, गाईवस्तु चराउन गौचर, प्राकृतिक वातावरण राम्रो पार्न पार्क, बगैंचा, जङ्गल र पञ्चायत वन, पौडी खेल्न पोखरी, व्यायाम खेलकूद आदिको लागि टुडिखेल र क्रीडास्थल, सरसफाइको निम्ति सार्वजनिक शौचालयहरू र स्नानागारहरू, पशुचिकित्सालयहरू, कृषि-केन्द्रहरू आदिका साथै पञ्च भेला र सार्वजनिक सभा गर्ने भवनहरू, नाट्य-गृह, संगीत-गृह, जनभेला गर्ने ठूलठूला रङ्गशाला जस्ता कुराहरूको व्यवस्था स्थानीय पञ्चायतहरूबाटै गर्न सकिने कुरा हाम्रो पञ्चायत व्यवस्थाले गरेको छ । प्रत्येक गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायत र जिल्ला पञ्चायतलाई स्थानीय विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न यस्ता अधिकारहरू सुम्पि-एका छन् । यसरी माथिल्लो तहमा रहेका अधिकारहरू तल्लो तहका विभिन्न निकायहरूले प्रयोग गर्न सक्ने गरी सुम्पिनुलाई नै शक्ति विकेन्द्रीकरणको व्यवस्था भनिन्छ ।

स्थानीय विकास-कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने मात्र होइन, हाम्रा गाउँ, नगर एवं जिल्ला-पञ्चायतहरूलाई स्थानीय स्तरमा कुलो, बाँधपैनी, सन्धिसर्पन, जग्गा मिच्ने आदि जस्ता कुराहरू-बाट उठ्ने झैझगडा मिलाउने जस्ता अधिकारहरू पनि केही मात्रामा दिइएको छ । यसरी हाम्रा पञ्चायतहरूलाई विकास कार्यका अतिरिक्त प्रशासनिक एवं न्यायिक विषयहरूमा समेत अधि-कार दिइएको हुनाले आफ्नो घर आफैं कत्तिको बनाउन सक्छौं भन्ने मौका हामी सबैले पाएका छौं । वास्तवमा हाम्रो व्यवस्था मात्र होइन, नेपाली समाजको सफलता वा विफलता यी गाउँ, नगर र जिल्ला पञ्चायतहरूको काम कारवाईबाटै स्पष्ट हुने हुनाले पनि विकेन्द्रीकरणलाई पञ्चायत व्यवस्थाको आधारशिला मानिएको हो । विकेन्द्रीकरणको व्यवस्थाबाटै स्थानीय जनताको निम्ति आवश्यक कुरा जुटाउने, स्थानीय समस्या समाधान गर्ने र स्थानीय विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने जस्ता अनेक कार्यमा स्थानीय जनतालाई विभिन्न पञ्चायतहरूको माध्यमबाट प्रजातान्त्रिक परिपाटीको जग हाल्ने सुनौला मौका प्राप्त भएको छ ।

असंलग्नता

द्वितीय विश्व-युद्धपछि विश्वका शक्तिशाली राष्ट्रहरू दुई थरीमा विभाजित भए । एकातिर निजी खुल्ला अर्थतन्त्रमा आस्था राख्ने पश्चिमी युरोपेली देशहरू ब्रिटेन, फ्रान्स, पश्चिम जर्मनी, बेल्जियम लगायत क्यानाडा, जापान र अष्ट्रेलिया जस्ता अनेक पूँजीवादी व्यवस्थामा विश्वास राख्ने देशहरूको नेतृत्व संयुक्त राज्य अमेरिकाले गरेको थियो भने अर्कोतिर पूर्वी युरोपका अनेक समाजवादी देशहरूका साथै मंगोलिया र जनवादी गणतन्त्र चीनको नेतृत्व समेत मुख्य रूपमा सोभियत संघले गरेको थियो । वि.सं. २००२ सालपछि यी दुई भिन्नाभिन्नै अर्थ व्यवस्था मान्ने अतिशक्तिशाली देशहरूका बीचमा ज्यादै तनाव बढ्न थाल्यो, जसको फलस्वरूप संयुक्त राज्य अमेरिकाले नेतृत्व गरेको देशहरूको सन्धि संगठन नेटो (NATO) सोभियत संघले नेतृत्व गरेको वार्सा (WARSAW) सन्धि संगठनले क्रमशः आ-आफ्नो प्रभाव बढाउन थाले । यसले गर्दा शीत युद्ध (Cold War) चर्को हुँदै विश्व-शान्तिमा खतरा पुग्न थाल्यो । यी दुवै गुटमा सम्मिलित नहुने विश्वका अन्य अनेकौं राष्ट्रहरूलाई ती दुई महा-शक्तिहरूको बीचको खिचातानीको शिकार हुनु परयो जसले गर्दा कोरिया अहिले पनि उत्तर–दक्षिणमा विभाजित भैरहेको छ । लाओस, कम्पुचिया र अफगानिस्थानमा भएको विदेशी हस्तक्षेपले गर्दा त्यहाँको जनजीवन अस्तव्यस्त भएको छ । यसै गरी भियतनाम वर्षौंसम्म दुई भागमा विभाजित भई बल्ल यसको पुनः एकीकरण भएको छ । यसरी महाशक्तिहरूको होडबाजीले गर्दा भियतनाम, कम्पुचिया र अफगानिस्थानमा कति युवक, प्रौढ, बाल-बालिका र वृद्धहरू अपाङ्ग भए, हताहत भई मरे, मारिए र काटिए यसको गणना गर्नु गाह्रो छ । यसका साथै लाखौं लाख शरणार्थीको रूपमा समेत यी देशवासीहरूले विदेशिनु परेको उदाहरण हाम्रो सामु

ज्वलन्त नै छ । विश्वको इतिहासमा द्वितीय विश्व-युद्धपछि यो नै यस युगको सबैभन्दा दुःखदायी घटना हो भन्नुमा कुनै शङ्का छैन ।

यस्तो डरलाग्दो परिस्थितिमा सँधै शान्तिपूर्वक रहने र एकले अर्काको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप नगर्ने सिद्धान्तको रूपमा स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्र वीरविक्रम शाह लगायत तत्कालीन युगोस्लाभियाका राष्ट्रपति मार्शल जोजेफ ब्रज टिटो, भारतका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू, मिश्रका राष्ट्रपति गमाल अब्दुल नासीर, इण्डोनेशियाका राष्ट्रपति जनरल सुकार्नो, साईप्रसका राष्ट्रपति म्याकारियो, इथोपियाका सम्राट् हाइले सेलासी, घानाका राष्ट्रपति क्वामे एन. क्रुमा, श्रीलंकाकी प्रधानमन्त्री श्रीमती भण्डारा नाइके र कम्पुचियाका राष्ट्राध्यक्ष राजकुमार नरोदम सिंहानुक समेत कैयौं राष्ट्रका नेताहरू मिलेर २०१८ साल भाद्र महीनामा बेलग्रेड-मा एक शीर्षस्थ सम्मेलन भयो, जसबाट शान्ति र सह-अस्तित्वमा आधारित एक गुट निरपेक्ष असंलग्न नीतिको सूत्रपात भयो ।

दुई महाशक्तिका बीच भूपरिवेष्टित नेपालले आफ्नो अस्तित्व जोगाउन कुनै एक पक्षतिर मात्र नलागी आफ्नो स्वतन्त्रता र विवेकमा आधारित अरूको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप नगर्ने र साना-ठूला सबै राष्ट्रहरूको सार्वभौमिकता र अखण्डताको सम्मान गर्दै साम्राज्यवाद र नवउपनिवेशवादको विरोध गर्दै आएको छ ।

हाम्रो परराष्ट्र नीतिको मुख्य आधारशिला असंलग्नता हो भन्ने कुरा हाम्रो संविधानमा समेत् उल्लेख भएकोले यसलाई छलङ्ग पार्दछ । पञ्चायत व्यवस्थाको महत्वपूर्ण पक्ष निर्दलीयता-मा आधारित रहेको छ ।

यही असंलग्न नीति अनुरूप नेपाललाई शान्तिक्षेत्र बनाउने प्रस्ताव श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाह देवबाट वि. सं. २०३१ साल वैशाख १३ गते राखिबक्सको थियो । शान्तिक्षेत्र बनाउने प्रस्तावको मुख्य उद्देश्य लडाईं, झैझगडा र गुटबन्दीदेखि टाढा रही एकचित्तले आफ्नो विकासमा अग्रसर हुने आकांक्षालाई विश्व समक्ष प्रस्तुत गर्नु हो । नेपालको कसैसित शत्रुता वा वैमनस्य छैन र उसलाई कुनै कसैसँग लडाईं लड्नु पनि छैन । तर ज्यादै अल्पविकसित रूपमा रहेको मुलुक भएकोले नेपाल आफ्नो स्वतन्त्रतालाई सुरक्षित पार्दै तीव्र रूपले आर्थिक विकास गर्न चाहन्छ । यसैका लागि असंलग्नताको नीति अनुसरण गर्दै नेपाललाई शान्तिक्षेत्र बनाउने प्रस्ताव विश्व समक्ष राखिएको हो ।

अभ्यास

१. **निम्न लिखित शब्दावलीको छोटो परिचय आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् –**

(क) चुनाव (ख) वडा (ग) पञ्च (घ) पञ्चायत (ङ) जनमत संग्रह

२. नेपालको सामाजिक र धार्मिक जीवनमा 'पञ्च' र 'पाँच' को के कस्तो महत्त्व छ? केही थप उदाहरण सहित व्याख्या गर्नुहोस् ।

३. "पञ्चायत हाम्रो हो र मिलीजुली काम गर्ने हामी सबै नेपाली पनि पञ्च नै हौं र रहने छौं" यस वाक्यलाई विस्तृत रूप दिई व्याख्या गर्नुहोस् ।

४. प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्थामा श्री ५ को सर्वोपरि नेतृत्वको हामीलाई किन आवश्यकता परयो ? लेख्नुहोस् ।

५. नेपालमा दलगत व्यवस्थाभन्दा दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायत व्यवस्थाले कसरी नेपाली चरित्रको सच्चा प्रतिनिधित्व गर्छ ? आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।

६. विकेन्द्रीकरणलाई पञ्चायत व्यवस्थाको आधारशिला किन मानिएको हो ? कारण दिई स्पष्ट गरी लेख्नुहोस् ।

७. पञ्चायत व्यवस्थाका आधारभूत सिद्धान्तहरू के के हुन् ? लेख्नुहोस् ।

८. असंग्लनताको नीति अनुसरण गर्दै नेपाललाई शान्ति क्षेत्र बनाउने प्रस्ताव श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवले विश्व समक्ष राखिबक्सेको छ, यस विषयमा कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

९. **छोटो टिपोट लेख्नुहोस्–**

(क) वि. सं. २०३७ साल वैशाख २० गते

(ख) निर्दलीय पञ्चायत

(ग) वर्ग समन्वय

(घ) स्थानीय विकास कार्यक्रम ।

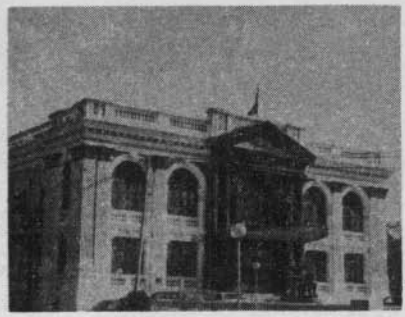

राष्ट्रिय पञ्चायत

परिचय

हाम्रो गाउँ र नगरमा गाउँ पञ्चायत र नगर पञ्चायत भए जस्तै देशका सबै जिल्लाबाट चुनाव जितेर आउने जनप्रतिनिधिहरू भेला हुने ठाउँलाई हामी राष्ट्रिय पञ्चायत भन्छौं । राष्ट्रिय पञ्चायतबाटै सबै कानून बनाइन्छ । यस्तो कानून बनाउने सभालाई प्रत्येक राष्ट्रले आ-आफ्नो देशमा आ-आफ्नै नाम दिई आएका छन् । बेलायतमा यसलाई 'पार्लियामेन्ट' भनिन्छ भने जापानमा यसलाई 'डायट' भनिन्छ । त्यस्तै अमेरिकामा यसलाई 'कांग्रेस' भनिन्छ भने रूसमा यसलाई 'सुप्रिम सोभियत' भनिन्छ । त्यस्तै भारतमा यसलाई 'संसद' भनिन्छ भने जनवादी गणतन्त्र चीनमा यसलाई 'राष्ट्रिय जन कांग्रेस' भनिन्छ । यस्तो कानून बनाउने सभालाई प्रत्येक देशमा राष्ट्रिय व्यवस्थापिका पनि भनिन्छ । हाम्रो राष्ट्रिय व्यवस्थापिकालाई हामी राष्ट्रिय पञ्चायत भन्छौं ।

अब राष्ट्रिय पञ्चायतको गठन कसरी हुन्छ ? यसबारे बुझौं । विश्वका कतिपय राष्ट्रिय व्यवस्थापिकामा झैं हामी कहाँ पनि निर्वाचित र केही मनोनीत सदस्य रहन्छन् । यसरी राष्ट्रिय पञ्चायतमा देहाय बमोजिमका सदस्यहरू रहेका हुन्छन्–

(क) ७५ जिल्लाका जनताबाट निर्वाचित ११२ जना सदस्यहरू

(ख) श्री ५ बाट मनोनीत गरिबक्सने २८ जना सदस्यहरू

हाम्रो राष्ट्रिय पञ्चायतमा एक मात्र सदन छ । त्यस्तै चीनको जन कांग्रेसमा पनि एक मात्र सदन छ । यसैले हामी यसलाई एक सदनात्मक व्यवस्थापिका (Unicameral legislature) भन्छौं । तर बेलायत, अमेरिका र भारतमा दुई सदनहरू छन् । त्यसैले त्यहाँका व्यवस्थापिकालाई दुई सदनात्मक व्यवस्थापिका (Bicameral legislature) भनिन्छ । सबै देशमा कानून बनाउने काम यिनै व्यवस्थापिकाहरूबाट हुन्छ । व्यवस्थापिकामा जनताकै प्रतिनिधिहरू हुने हुनाले एक वा दुई सदन जे भए पनि प्रजातान्त्रिक परिपाटीमा कुनै भिन्नता आउँदैन ।

हाम्रो राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचित र मनोनीत सदस्यहरूको पदावधि पाँच वर्षको हुन्छ । राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्य हुनको लागि कुनै पनि व्यक्ति (क) नेपालको नागरिक हुनुपर्छ, (ख) उमेर २५ वर्ष पूरा भएको हुनुपर्छ, (ग) कुनै एक वर्गीय संगठनको सदस्य भएको हुनुपर्छ, (घ) निर्वाचन आयोगले तोकेको ढाँचामा शपथ लिनुपर्छ, (ङ) आफ्नो पद अनुसारको आचरण नगरेको वा संविधान विपरीत काम गरेको आरोपमा निलम्बित वा निष्कासित भएको हुनुहुँदैन र (च) मगज बिग्रेको हुनुहुँदैन ।

राष्ट्रिय पञ्चायतले आफ्ना सदस्यहरूमध्येबाट दुईजना सदस्यलाई अध्यक्ष र उपाध्यक्षको पदमा नियुक्तिको निम्ति श्री ५ मा सिफारिश चढाउँछ । श्री ५ बाट राष्ट्रिय पञ्चायतले सिफारिश गरे अनुसार अध्यक्ष र उपाध्यक्षको नियुक्ति गरिबक्सन्छ ।

प्रत्येक वर्ष प्रायश: जेठको महिनातिर राष्ट्रिय पञ्चायतको वार्षिक अधिवेशन काठमाडौंस्थित राष्ट्रिय पञ्चायत भवनमा बोलाइन्छ । यसै गरी प्रत्येक वर्ष श्री ५ महाराजाधिराजबाट देशको साधारण र विकास सम्बन्धी विभिन्न विषयहरूमा श्री ५ को सरकारले लिन खोजेको दृष्टिकोण, नीति तथा कार्यक्रम बारे पनि राष्ट्रिय पञ्चायतमा शाही सम्बोधन बक्सन्छ । एकातिर आफ्ना प्यारा प्रजाको हित र आकांक्षालाई नै महत्त्व दिने प्रजातान्त्रिक परम्पराको प्रतिनिधित्व यस

श्री ५ बाट राष्ट्रिय पञ्चायतमा सम्बोधन भाषण

शाही सम्बोधन (Speech from the Throne) ले गर्छ भने अर्कोतिर त्यस सम्बोधनमा उल्लेख भएका विषयहरूमाथिको स्वतन्त्र छलफल र बहसले गर्दा हाम्रो राष्ट्रिय पञ्चायतको मर्यादा र महत्वलाई झनै बढी स्पष्ट पार्छ ।

यस बाहेक राष्ट्रिय पञ्चायतले देशका विभिन्न विषयहरूमा विधेयक (Bill) बनाई आपसमा छलफल गरी आवश्यक बहुमतद्वारा पारित गर्छ। राष्ट्रिय पञ्चायतको बैठकमा प्रस्ताव गरिने ऐन कानूनको मसौदा (Draft) लाई हामी विधेयक भन्दछौं। विधेयकमा श्री ५ बाट स्वीकृति बक्सेपछि लालमोहर लगाइन्छ र त्यसपछि विधेयक कानूनमा परिणत हुन्छ । साथै शाही सम्बोधनमा उल्लेख भएका कामकारवाईहरू कार्यान्वयन गर्न श्री ५ को सरकारले वार्षिक आमदानी, खर्च र कार्यक्रम सहितको बजेट राष्ट्रिय पञ्चायतमा प्रस्तुत गरी स्वीकृति लिएर दैनिक प्रशासन चलाउने जिम्मा लिन्छ। अर्को कुरा, राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूले विभिन्न कार्यभार सम्हाल्ने मन्त्रीहरूलाई विभिन्न प्रश्नहरू गरी उनीहरूलाई सजग मात्र होइन त्यस्तै परेमा मन्त्रिपरिषद्ले इमान्दारीपूर्वक काम गर्न सकेका छैनन् भन्ने अविश्वासको प्रस्ताव समेत चाहिने बहुमतद्वारा पारित गर्न सक्छन् । यसरी हाम्रो राष्ट्रिय पञ्चायतले मन्त्रिपरिषद्माथि निगरानी राख्छ । साथै राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूले देशमा आइपरेका अनेक सार्वजनिक समस्या बारे जानकारीको लागि मन्त्रिपरिषद्को ध्यान आकर्षण गरी जनसाधारणलाई पनि आ-आफ्नो कर्तव्यप्रति प्रचार र प्रसारको माध्यमद्वारा सजग गराइराख्छन् ।

अभ्यास

१. राष्ट्रिय पञ्चायतको छोटो परिचय लेख्नुहोस् ।
२. राष्ट्रिय पञ्चायतको गठनको विषयमा लेख्नुहोस् ।
३. राष्ट्रिय पञ्चायतले के काम गर्छ ? लेख्नुहोस् ।
४. राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्य हुनको लागि चाहिने गुणहरू के के हुन् ?
५. तपाईंको जिल्लाबाट कति जना पञ्च राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्य हुनुहुन्छ ?
६. राष्ट्रिय पञ्चायतका वर्तमान अध्यक्षको नाम भन्नुहोस् ।
७. राष्ट्रिय पञ्चायतका वर्तमान उपाध्यक्षको नाम भन्नुहोस् ।
८. "राष्ट्रिय व्यवस्थापिकामा दुईभन्दा एक सदन रहनु बेश हो" कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।

संवैधानिक अंगहरू

कुनै पनि देश स्वतन्त्र राज्य हुनाको निम्ति त्यसमा चार गुणहरू अनिवार्य रूपमा हुनै पर्छ । पहिले त निश्चित भू-भाग हुनुपरयो । त्यसपछि त्यस भू-भागमा बस्ने जनता हुनुपरयो । त्यसमाथि बाहिरी वा भित्री रूपले आफ्नो देशको कुनै पनि मामिलामा निर्णय लिने कुरामा पूरै रूपमा स्वतन्त्र हुनुपरयो । यस्तो गुणलाई सार्वभौमिकता भनिन्छ । यी तीन कुरा जुटेपछि त्यस देशको शासन चलाउन एउटा सरकार पनि हुनै पर्छ । यसरी भू-भाग, जनता, सार्वभौमिकता र सरकार मिलेर राज्यको गठन हुन्छ । यस्तो राज्यको सर्वोच्च सार्वभौमिकसत्ता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा राजामा नै निहित हुन्छ भने त्यस्तो देशलाई अधिराज्य (Kingdom) भनिन्छ । यसैले हाम्रो नेपाल एक स्वतन्त्र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न अधिराज्य हो ।

कुनै पनि राज्य वा अधिराज्य एक किसिमले मानिसको शरीर जस्तै हुन्छ । शरीरको सुस्वास्थ्यको लागि हामीले बिहान उठ्ने, स्नान गर्ने, खानपान गर्ने, काम गर्ने अनि आराम र मनोरञ्जन गरी फेरि काम सकेर विश्रामको लागि जसरी नियम बनाउँछौं, त्यसैगरी शरीररूपी राज्यको सञ्चालनको निम्ति हामी मोटा-मोटी नियम र नीति तयार पार्छौं । यस्तो नियम र नीति लेखिएको पुस्तकलाई संविधान (Constitution) भनिन्छ र यस्ता संविधान देशको सर्वोच्च सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राजाबाट हामीलाई बक्सन्छ । त्यसैले संविधान ऐन, कानूनभन्दा पनि माथिको नीति-नियमहरूको संग्रह मानिन्छ । यस्तो संविधान प्रचलनकै रूपमा अलिखित रूपमा पनि चल्छ । तर जे भए पनि संविधानमा देशको शासन राम्ररी चलाउन अनेक अङ्गहरूको गठन गरिएको हुन्छ । यस्ता अङ्गहरूलाई अंग्रेजीमा Constitutional organs भनिन्छ । ती मध्ये तीन अङ्ग ज्यादै प्रमुख हुन्छन् ।

पहिलो अङ्ग हो–राष्ट्रिय व्यवस्थापिका (National legislature) । हाम्रो मुलुकको राष्ट्रिय व्यवस्थापिका राष्ट्रिय पञ्चायत हो । यसमा आम जनताले बहुमतद्वारा आफ्ना प्रतिनिधिहरू

श्री ५

प्रधानमन्त्री

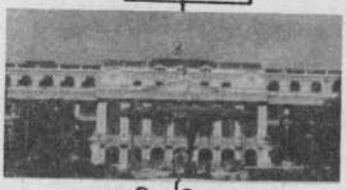

मन्त्रिपरिषद

राष्ट्रिय पञ्चायत

सदस्य संख्या १४०

निर्वाचनको दृश्य

छानेर पठाएका हुन्छन् । यस्ता प्रतिनिधिहरूलाई हामी राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्य भन्छौं । यी जन प्रतिनिधिहरूले राष्ट्रिय पञ्चायतमा पुगी आफूमध्येबाट प्रधानमन्त्री पदको लागि एक वा दुई-तीन जनाको नाम छानेर श्री ५ महाराजाधिराजका हजूरमा सिफारिश चढाउँछन् । यसरी श्री ५ बाट प्रधानमन्त्री र उहाँको सल्लाहमा अरू मन्त्रीहरू नियुक्त गरिबक्सिन्छ । यी सबै मन्त्रीहरूको समूहलाई मन्त्रिपरिषद् (Cabinet or Council of Ministers) भनिन्छ ।

राष्ट्रिय पञ्चायतले देशको निम्ति ऐन, कानून र बजेट आदिको तर्जुमा गर्छ भने यसको कार्यान्वयन गर्ने काम मन्त्रिपरिषद्ले गर्छ। त्यसैले मन्त्रिपरिषद्लाई कार्यपालिका (Executive) पनि भनिन्छ।

त्यस्तै व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाले निष्पक्ष भएर आफ्नो नियमभित्र बसी काम गरे कि गरेनन् त्यसमा पनि कार्यपालिकाभित्र पर्ने कर्मचारी, प्रहरी र सेना आदिका साथै देशमा न्यायनिसाफ बमोजिम काम भएको छ वा छैन भन्ने कुराको छिनफान गर्नका निम्ति एक न्याय-पालिका (Judiciary) पनि हुन्छ । यसैभित्र हाम्रो देशमा सर्वोच्च अदालतका साथै क्षेत्रीय, अञ्चल र जिल्ला अदालतहरू गठन गरिएका हुन्छन् ।

न्याय र समानताको आधारमा गठन गरिएको स्वतन्त्र न्यायपालिका

वास्तवमा संसारका सबैजसो प्रजातान्त्रिक देशहरूमा व्यवस्थापिका (Legislature) कार्यपालिका (Executive) र न्यायपालिका (Judiciary) लाई एकले अर्कोलाई नियन्त्रण र सन्तुलन राख्ने दृष्टिले स्थापना गरिएको हुन्छ। व्यवस्थापिकाले छलफल र आपसी बहसद्वारा देशका विभिन्न समस्याहरू बारे नीति-निर्माण र कानूनको तर्जुमा गर्छ भने कार्यपालिकाले त्यसलाई कार्यान्वयन गर्छ र कार्यपालिकाभित्र पर्ने मन्त्रिपरिषद्, प्रशासन र प्रहरी लगायतका सरकारी अङ्गहरूले कतै अन्याय, अत्याचार वा कानून विपरीत काम त गरेनन् भन्ने कुरालाई न्यायपालिकाले हेर्ने गर्दछ। यसरी एक संवैधानिक अङ्गको काममाथि अर्को संवैधानिक अङ्गले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले हेर्ने प्रक्रयालाई नियन्त्रण र सन्तुलन (Checks and balances) भनिन्छ र यस्तै पारस्परिक प्रभावकारी निगरानीबाट मात्र देशमा निष्पक्षता र न्यायको स्थापना गरिएको हुन्छ । यसो नभएको खण्डमा एउटै अङ्ग वा एकै व्यक्तिको मनपरीबाट निरंकुशता निर्विवाद रूपले बढ्छ ।

हाम्रो संविधानमा एक अङ्गले गरेको काममाथि अर्को अङ्गले निगरानी राखोस् भन्ने अभिप्रायले श्री ५ बाट एउटा थप संवैधानिक अङ्गको सृजना गरिवक्सेको छ। यसलाई पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समिति भनिन्छ । यो समितिको अध्यक्ष पदमा राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्ष नै रहनु हुन्छ र उहाँको साथै अरू सदस्य समेत गरी जम्मा २१ जना सदस्यहरू मिलेर यो समितिको गठन गरिएको हुन्छ । यो समितिले गर्नुपर्ने दुई मुख्य काम हुन्छन्–

(क) राष्ट्रिय पञ्चायतभित्रका समितिहिरूले गरेका निर्णयहरूलाई विभिन्न संवैधानिक अङ्ग वा निकायद्वारा कार्यान्वयन गराउने;

(ख) दलविहीन पञ्चायत व्यवस्थाको संवर्द्धन गर्न पञ्चभेला लगायत विभिन्न संगठन र नीतिहरूको तर्जुमा गर्ने ।

संक्षेपमा, नेपाल अधिराज्य एक यस्तो शरीर हो, जसका अनेक अङ्ग-प्रत्यङ्ग छन् । यसमा शिरको सर्वोच्च स्थान श्री ५ महाराजाधिराजबाट ग्रहण गरिबक्सन्छ भने मौसूफलाई देशको निम्ति ऐन, कानून, नियम र नीति आदि बनाउने काममा राष्ट्रिय पञ्चायतले सघाउ पुऱ्याउँछ । त्यस्तै श्री ५ महाराजाधिराजलाई राष्ट्रिय पञ्चायतले खोजेको बाटोतिर देशको दैनिक शासन चलाउनमा मन्त्रिपरिषद्ले तदनुसार कार्यान्वयन गरी सहयोग गर्दछ भने यी दुवै अङ्गमाथि न्यायको दृष्टिले हेरविचार गर्ने काम न्यायपालिकाले गर्छ ।

यसै गरी हाम्रो संविधानमा एक राजसभाको (State Council) पनि व्यवस्था छ। राजसभामा श्री ५ बाट तोकिबक्सेको राजपरिवारका सदस्यहरू लगायत प्रधान मन्त्री, प्रधान न्यायाधीश, राष्ट्रिय पञ्चायतका अध्यक्ष, उप-प्रधान मन्त्री, मन्त्रीहरू र बडागुरूज्यूदेखि लिएर

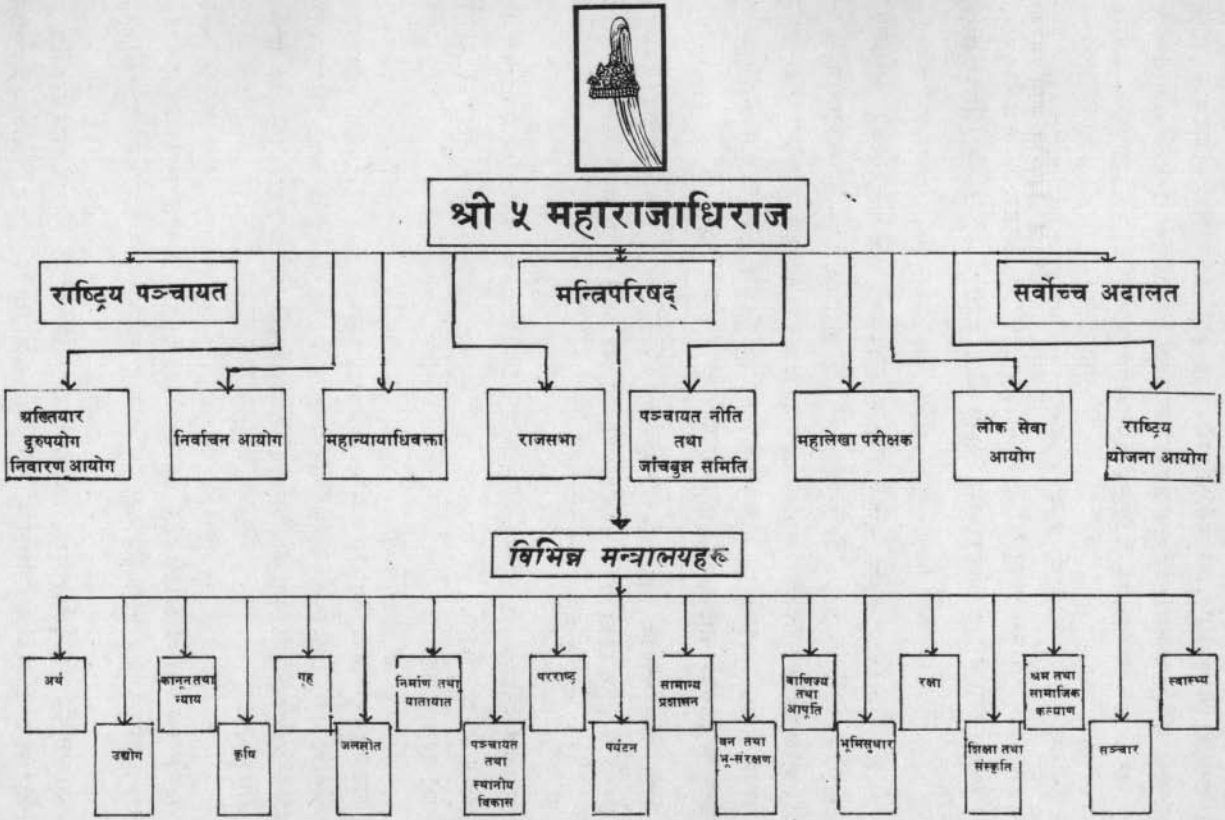

नेपालको केन्द्रीय सरकारी संगठन

प्रधान सेनापति, मुख्य साहेबज्यू र सबैजसो संवैधानिक अङ्गका प्रमुखहरू पदेन सदस्य रहन्छन् । यसका साथै राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त गरेका वा राष्ट्रको विशेष सेवा गरेका श्री ५ बाट नियुक्त गरिबक्सेका व्यक्तिहरू पनि सदस्य रहन्छन् ।

राजसभाको मुख्य काम श्री ५ को स्वर्गारोहण भएमा वा मौसूफबाट राजगद्दी परित्याग गरिबक्सेको घोषणा गरिबक्सेमा वा श्री ५ मानसिक वा शारीरिक अस्वस्थताले गर्दा बैठक बोलाउने आदेश बक्सन असमर्थ होइबक्सेमा राजसभाको बैठक बोलाई श्री ५ को उत्तराधिकारीको राज्यारोहणको घोषणा गर्नु हो ।

यसरी हाम्रो देशको दैनिक शासन चलाउन संविधानमा अरू प्रजातान्त्रिक देशहरूमा झैं अनेक अङ्गहरू तोकिएका छन् । यी अङ्गहरू श्री ५ महाराजाधिराजको छत्रछायामुनि बसेर मौसूफ र मौसूफका उत्तराधिकारीहरूप्रति सदैव वफादार रही नेपाल र नेपालीको सेवा गर्छन् । संविधानमा उल्लेख भएकाले यी संस्थाहरूलाई संवैधानिक अङ्ग भनिन्छ र त्यस बाहेक अरू संवैधानिक अङ्गहरूको नाम र काम छोटकरीमा देहाय बमोजिम छन्–

लोक सेवा आयोग (Public Service Commission)– सरकारी कार्यालय र संस्थाहरूको कुनै पनि रिक्त पदमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष भई नियुक्ति, बढुवा र विभागीय कारवाई समेत गर्दा लोक सेवा आयोगले परामर्श दिन्छ ।

महालेखा परीक्षक (Auditor General)– सबै सरकारी र स्वशासित संस्थाहरूले गरेको आम्दानी र खर्चको हिसाब नियमानुसार छ छैन भन्ने कुराको जाँच गर्ने काम महालेखा परीक्षकले गर्छ ।

अख्तियार दुरूपयोग निवारण आयोग (Commission for the prevention of the abuse of authority)– कुनै पनि संस्था वा कार्यालयका कुनै पदाधिकारीले अधिकारको दुरूपयोग गरेमा त्यसको छानबीन गरी कारवाई र किनारा गर्ने काम अख्तियार दुरूपयोग निवारण आयोगको हुन्छ ।

निर्वाचन आयोग (Election Commission)–गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायत, जिल्ला पञ्चायत र राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूको निर्वाचन गराउने काम निर्वाचन आयोगको हुन्छ ।

महान्यायाधिवक्ता (Attorney General)– श्री ५, श्री ५ को सरकार वा श्री ५ बाट तोकिबक्सेको कुनै अधिकारीलाई कानूनी विषयमा राय सल्लाह दिने काम महान्यायाधिवक्ताको हुन्छ ।

अभ्यास

१. कुनै देश स्वतन्त्र राज्य हुनको निमित्त अनिवार्य रूपले चाहिने चार गुणहरूको वर्णन आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।

२. देशको शासन सुचारु रूपले सञ्चालन गर्नको निमित्त गठन गरिएका मुख्य तीन संवैधानिक अङ्गका नाम लेख्नुहोस् ।

३. हाम्रो देशको राष्ट्रिय व्यवस्थापिकाको विषयमा तपाईंले थाहा पाएको कुरा लेख्नुहोस् ।

४. हाम्रो देशमा मुख्य रूपले कुन कुन संवैधानिक अङ्ग रहेका छन् ? तिनका नाम र काम बारे छोटकरी वर्णन गर्नुहोस् ।

५. न्यायपालिकाका काम के के हुन् ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

६. राजसभाको मुख्य काम बारे आफ्नो शब्दमा लेख्नुहोस् ।

७. अख्तियार दुरूपयोग निवारण आयोगका काम के के हुन् ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

८. **छोटो टिपोट लेख्नुहोस्–**

(क) सार्वभौमिकता

(ख) संविधान

(ग) पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समिति

(घ) लोक सेवा आयोग

(ङ) महालेखा परीक्षक

(च) निर्वाचन आयोग

(छ) महान्यायाधिवक्ता

पञ्चायतका वर्गीय संगठनहरू

नेपालको संविधानमा पञ्चायतका वर्गीय संगठनहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता संगठनहरू निम्न लिखित छन् –

(क) नेपाल महिला संगठन,
(ख) नेपाल किसान संगठन,
(ग) नेपाल युवक संगठन,
(घ) नेपाल प्रौढ संगठन,
(ङ) नेपाल मजदूर संगठन र
(च) नेपाल भूतपूर्व सैनिक संगठन ।

वर्गीय संगठनहरूको स्थापना पञ्चायत व्यवस्थाको केही उद्देश्य पूर्ति गर्ने काममा सघाउ पुरयाउनको लागि गरिएको छ । ती हुन्–

(१) व्यापक राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट विभिन्न वर्गको हितमा सामञ्जस्य ल्याउन ,
(२) विभिन्न वर्गमा छरिएर रहेको शक्तिलाई एकत्रित गरी राष्ट्र-निर्माणको काममा लगाउन,
(३) स्थानीय पञ्चायतहरूलाई जनपरिचालनमा सघाउ पुरयाउन र
(४) एउटा प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण, गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गरी जनकल्याणको अभिवृद्धि गर्न ।

अब हामी यी उद्देश्य प्राप्तिको निम्ति व्यवस्था गरिएका वर्गीय संगठनहरू बारे बढी जानकारी राखौं ।

(क) नेपाल महिला संगठन

नेपालमा आधाजसो जनसंख्या महिलाको छ। हाम्रो समाजको संरचनामा महिला-वर्गलाई कतिपय ठाउँहरूमा उपेक्षा गरिएको छ भने केही ठाउँहरूमा भने समादरको दृष्टिले पनि हेरिएको छ। सामाजिक कुरीति र अन्ध-विश्वासले गर्दा शिक्षा, सरकारी जागीर र यस्तै अन्य कतिपय क्षेत्रहरूमा महिलावर्ग पुरुषवर्गको तुलनामा पछि परेकै छन्; तापनि नेपालको संविधानअनुसार कानूनको दृष्टिले महिलावर्गमाथि भेदभाव गरिएको छैन। वास्तवमा अनेक शारीरिक कडा परिश्रम गरेर, अनेक सीपहरू बटुलेर नेपालीको घर गृहस्थी चला-उनमा हाम्रा महिलावर्गको सर्वोपरि भूमिका रहेको छ। त्यसैले हाम्रा आमा, दिदी, बहिनी, गृहिणी र छोरीको रूपमा समाजकै आधा अङ्ग भएको वर्गलाई सामाजिक र आर्थिक रूपले उठाउन नेपालको संविधानमा नेपाल महिला संगठनको व्यवस्था गरिएको छ। महिलावर्गको उत्थानमा श्री ५ बडा-महारानी ऐश्वर्यराज्यलक्ष्मीदेवी शाहबाट पनि अत्यन्त ठूलो चाख राखिबक्सेको छ र यता केही वर्षदेखि नारीवर्ग पनि सलबलाई उठेका छन्। महिलावर्गको रचनात्मक सेवाले मात्र नेपाली समाज अड्छ र अघि बढ्न सक्छ भन्ने कुरामा शङ्का छैन। त्यसै हुनाले होला हामीले बढ्दो रूपमा कैयौं नेपाली महिलाहरूलाई सामाजिक र राजनीतिक क्षेत्रहरूमा अग्रसर भएको देखिरहेका छौं। महिलावर्गको सामूहिक उत्थान नै नेपालको विकासमा पहिलो खुड्किलो हो भन्ने कुराको बोध हामी सबैले गर्नु परेको छ।

(ख) नेपाल किसान संगठन

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । हाम्रो जनसंख्याको लगभग ९३ प्रतिशत मानिस यसै व्यवसायमा भर पर्दछन् । यसरी किसानहरूको बाहुल्य भएको देशमा कृषकवर्गको रहनसहन नउठाई देशको वास्तविक विकास हुनै सक्तैन । यसै कुरालाई हृदयङ्गम गरी हाम्रो देशमा भूमिसुधार लागू गरिएको हो । किसानवर्गलाई उठाउन अझै धेरै काम गर्नु बाँकी नै छ । भूमि र कृषिमा मात्र आश्रित हाम्रा किसानवर्गलाई वर्षभरि नै कसरी काम-माम दिलाउने, उनीहरूलाई कसरी कृषिमा आधारित स-साना घरेलु उद्योग धन्दामा लगाई बढी उत्पादनशील तुल्याउने आदि ठूलठूला चुनौतीहरू हाम्रो देशका सामु छन् । साथै किसानहरूको उन्नतिका निम्ति देशका विभिन्न भागहरूमा विस्तृत रूपमा कुलो, बाँध, पैनीद्वारा सिंचाइको व्यवस्था गर्नु छ । हाम्रो आफ्नै देशको स्रोतमा आधारित रासायनिक र कम्पोस्ट मल तैयार पार्नु छ । अनि उन्नतशील बीउबिजनबाट बढी उब्जाउने प्रेरणा दिंदै उन्नत जातका बीउविजनहरूबाट फलफूल, खाद्यान्न, पशुपंक्षी आदि सबैको उन्नति गर्दै आकर्षक मूल्य प्रदान गरी किसानवर्गलाई राम्रो बजारको व्यवस्था गरेर शोषणबाट मुक्त तुल्याउनु पर्ने आजका केही ठूला चुनौती मध्ये हुन् । यिनै पृष्ठभूमिमा नेपालको संविधानमा किसान संगठनको व्यवस्था गरिएको हो ।

(ग) नेपाल युवक संगठन

कुने पनि राष्ट्रको देश-निर्माणको ठोस आधार युवाशक्ति नै हो । युवकहरूको सबल पाखुरामा नै देशको भविष्य आधारित हुन्छ । त्यसकारण युवावर्गलाई देश-विकास कार्यमा विशेष

स्थान प्रदान गरी शरीक गराउन आवश्यक हुन्छ, अन्यथा देशले उनीहरूको अगाध शक्ति, युवा-उत्साह र कार्य-तत्परताबाट फाइदा उठाउन सक्ने छैन । यही गाँठी कुरालाई हृदयङ्गम गरी छरिएको युवाशक्तिलाई संगठित तुल्याई उनीहरूबाट देशको उत्थान र विकासमा सक्दो योगदान उपलब्ध गराउनका साथै आफ्नो वर्गीय हित र कल्याणका लागि कार्यक्रमहरू निश्चित गर्न नेपाल युवक संगठनको स्थापना भएको हो । युवावर्गमा समाजले आफ्नो नौलो रक्तसञ्चार भेट्टाएको मात्र हुन्न, भोलिको सुनौला सपना साकार गर्ने शक्ति पनि आदर्श युवावर्गमा नै हुन्छ । यसरी यही वर्गबाट देशको शान्ति र स्वतन्त्रता पनि कायम हुन सक्छ । त्यसैले हाम्रो समाजले नेपाल युवक संगठनबाट कतिपय कुराहरूमा ठोस आशा राखेको छ ।

(घ) नेपाल प्रौढ संगठन

जसरी नेपाल युवक संगठनको माध्यमद्वारा नेपाली युवकहरूको जोश र उत्साहलाई सिर्जनात्मक रूप दिन खोजिएको छ, त्यसैगरी हाम्रो देशको संविधानले नेपाल प्रौढ संगठनद्वारा प्रौढ व्यक्तिहरूमा पाइने परिपक्वता र विवेकपूर्ण विचारद्वारा नेपाली समाजमा सामञ्जस्य कायम गर्दै न्यायपूर्ण र शोषणरहित वातावरण सृजना गर्ने अठोट लिएको छ । अरू संगठनमा अटाउन नसक्ने चालीस वर्ष र सो भन्दा माथिका उमेर पुगेका कुनै पनि समाजसेवी, व्यापारी, उद्योगपति, अवकाशप्राप्त शिक्षक र कर्मचारी तथा यस्तै समाजका अन्य क्षेत्रका प्रौढ नेपालीलाई निष्क्रय भई बस्न नपरोस् र देश-विकास गर्ने कार्यमा योगदान गर्ने अवसर मिलोस् भन्ने पनि यस संगठनको

अभिप्राय रहेको छ । जे भए पनि स्वदेशको विकास र निर्माणकार्यमा पाको उमेर पुगेका प्रत्येक बालिगले भाग लिन सक्ने अवस्था आओस् भनेर नै यो संगठनको व्यवस्था भएको हो ।

(ङ) नेपाल मजदूर संगठन

कृषिमा मात्र भर गरेर कुनै पनि समाज बाँच्न त सक्छ, तर त्यस्तो समाजले ठूलो आर्थिक उन्नति गर्न सक्दैन । औद्योगिकीकरणको हाम्रो युगमा कृषिको पनि बढ्दो रूपमा यान्त्रिकीकरण

हुँदैछ । संक्षेपमा, कृषि वा वनमै आधारित हुने उद्योग भए पनि अब नेपालले औद्योगिकीकरणको बाटोमा छिटो पाइला नचालुन्जेल हाम्रो विकास नहुने मात्र होइन, अरू देशको तुलनामा हामी धेरै पछि पर्ने छौं । उद्योग-धन्दाको विकास गर्न यही सन्दर्भमा हामी औद्योगिक क्षेत्रमा बामे सर्न कोशिश गर्दैछौं । देशका केही भागमा कलकारखाना र उद्योगधन्दाहरू खुलेका छन् । यी ठाउँहरूमा काम गर्ने मजदूरहरूको संख्या किसानहरूको तुलनामा निकै थोरै छ तापनि देशको आर्थिक विकासमा नेपालका मजदूरहरूले पनि आफ्नो श्रम र सीपलाई राम्ररी प्रयोग गर्नुका साथै विभिन्न रचनात्मक कार्यबाट आफ्नो वर्गको हित र उन्नति समेत गरून् भन्ने उद्देश्यले नेपाल मजदूर संगठनको व्यवस्था गरिएको छ । समाजका अन्य वर्ग जस्तै मजदूरवर्गको आफ्नै महत्त्व र महिमा छ । मजदूरकै हात, सीप, श्रम, लगनशीलता र समझदारीपूर्ण सहयोगले देशमा उद्योग फस्टाउन सक्छ र यस वर्गलाई ममतापूर्ण र न्यायोचित व्यवहारले प्रोत्साहित गर्ने भूमिका नेपालमा तयार होस् भन्ने दृष्टिकोण राखेर नै नेपाल मजदूर संगठनको व्यवस्था गरिएको हो।

(च) नेपाल भूतपूर्व सैनिक संगठन

नेपाल विश्व प्रसिद्ध योद्धाहरूको वीरभूमि हो । गोरखालीहरूको वीरताको बयानले विश्व इतिहासमा आफ्नै ओजपूर्ण ठाउँ ओगटेको छ । स्वदेश र विदेश समेतको सैनिक सेवामा भर्ति भई आफ्नो अदम्य साहस, अनुपम अनुशासन र रणकुशलताबाट नेपालीहरूले आफ्नो पराक्रमको

परिचय विश्वभर नै प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी सेनामा प्रवेश गरी फौजी सेवामा बहादुरीपूर्वक काम गरी नाम कमाउने आकांक्षा राख्ने नेपालीहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । केही समय अघिसम्म विदेशी मुद्राको आर्जन गर्ने एक मुख्य स्रोत नै सैनिक भर्ति रहेको थियो भन्नु अत्युक्ति हुने छैन । आफ्नो सैनिक जीवन सकेर अवकाशप्राप्त गरिसकेपछि पनि योजनाबद्ध तरीकाले देश-विकास र आफ्नो वर्गीय हितको रक्षा गर्नमा हाम्रो समाजको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको भूतपूर्व सैनिक दाजु-भाईहरूले पनि योगदान दिन सकून् भन्ने दृष्टिले नेपाल भूतपूर्व सैनिक संगठनको व्यवस्था गरिएको हो । जुन अनुपम अनुशासन, कर्मठता, गहन तालीम र कठोर अभ्यासबाट आफूलाई चाहिने सीप हाम्रो सैनिक जवानहरूले बटुल्छन् त्यही अनुशासित जनशक्तिलाई स्वदेश-को निर्माण र विकासमा लगाउन सके नेपालको भविष्य समुज्ज्वल रहने कुरा निर्विवाद छ । यसै सन्दर्भमा नेपालको संविधानमा भूतपूर्व सैनिक संगठनको व्यवस्था गरिएको हो ।

यसका अतिरिक्त प्रत्येक वर्गीय संगठनले आफ्नो हितको संरक्षण र उन्नति गर्दा अर्को संगठनको हित र उन्नतिमा कुनै प्रतिकूल असर नपर्ने गरी समन्वयात्मक ढंगबाट कार्यसञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

उपर्युक्त सबै वर्गीय संगठनहरूको स्थापना गाउँ वा नगर, जिल्ला, अञ्चल र केन्द्रीय स्तरमा समेत गरिने व्यवस्था गरिएको छ । पञ्चायतको कुनै पनि तह जस्तै गाउँ वा नगर पञ्चायत, जिल्ला पञ्चायत र राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुनको लागि प्रत्येक व्यक्तिले अनिवार्य रूपमा कुनै एक वर्गीय संगठनको सदस्य हुनै पर्दछ । यसैले हाम्रो संविधानमा वर्गीय संगठनहरूलाई पञ्चायतका वर्गीय संगठनहरू भनिएको हो ।

वर्गीय संगठनहरूको चुनाव ऐन, नियममा उल्लेख भए अनुसार गरिने व्यवस्था छ ।

अभ्यास

१. नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेका वर्गीय संगठनहरूका नाम लेख्नुहोस् ।

२. पञ्चायती व्यवस्थामा वर्गीय संगठनहरू स्थापना गर्नुका उद्देश्य के के हुन् ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

३. नेपाल युवक संगठनले हाम्रो पञ्चायत व्यवस्थामा सघाउ पुऱ्याउन के कस्तो काम गर्छ ? लेख्नुहोस् ।

४. **छोटो टिपोट लेख्नुहोस्–**

(क) नेपाल महिला संगठन,
(ख) नेपाल किसान संगठन,
(ग) नेपाल युवक संगठन,
(घ) नेपाल प्रौढ संगठन,
(ङ) नेपाल मजदूर संगठन र
(च) नेपाल भूतपूर्व सैनिक संगठन ।

हाम्रो पञ्चायत र नागरिक जीवन कक्षा ८